

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Bachelorscriptie Taal- en Letterkunde
Bachelor Nederlands – Duits

Literatuur als wapen in de zestiende eeuw

Anna Bijns en haar strijd tegen Maarten Luther

Ellen Struijs

Promotor: Dr. Thom Mertens
Assessor: Prof. Dr. Hubert Meeus

Universiteit Antwerpen
Academiejaar 2012-2013

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Anna Bijns	5
2.1 Leven	5
2.2 Werk	7
3. De Reformatie en Antwerpen.....	14
3.1 De Reformatie.....	14
<i>Oorsprong en oorzaken</i>	14
<i>De Reformatie in vogelvlucht</i>	16
3.2 De Reformatie in Antwerpen.....	23
4. Literatuur als wapen	28
4.1 Situering.....	28
4.2 Luther is de allerergste	32
4.3 Het duivels gevaar bevindt zich op aarde	42
4.4 Het refrein van de twee Maartens	50
4.5 De duivelsbrief	57
5. Besluit.....	64
6. Bibliografie.....	68
6.1 Boeken	68
6.2 Tijdschriftartikels.....	70
6.3 Teksteditie	70
6.4 Elektronische bronnen	70
6.5 Index van afbeeldingen.....	71

1. Inleiding

‘De grootste rederijker is een vrouw’ (Schenkeveld-van der Dussen 1993: 126). Deze stelling hoort men vaak over Anna Bijns, een Antwerpse rederijker uit de zestiende eeuw. Ze was zonder meer een beroemde en beruchte schrijfster in haar tijd. Ze stond en staat bekend als een fervente ketterbestrijder, en dan heeft ze het naar eigen zeggen vooral over de ‘grootste ketter aller tijden’, Maarten Luther. Ze schreef ook nog refreinen in een andere thematiek, maar haar strijd tegen Luther overheerst in haar werk.

Deze laatste vaststelling is ook meteen de reden waarom het element van haar strijd tegen Luther centraal staat in deze verhandeling. Dit werk poogt namelijk een antwoord te formuleren op de drieledige onderzoeksvraag waarom Anna precies de strijd tegen Luther aangaat, en bijna geen woord rept over andere hervormers uit haar tijd, en op welke manier haar strijd vorm kreeg en welke argumenten ze daarbij aanhaalde. Deze grote onderzoeksvraag kan echter niet beantwoord worden zonder twee bijkomende onderzoeksvragen te behandelen. Het is namelijk belangrijk om inzicht in de persoon en het werk van de dichteres te verwerven en zich af te vragen wat de politieke, sociale, maatschappelijke en religieuze situatie was in het zestiende-eeuwse Europa en Antwerpen, haar geboortestad.

Deze verhandeling bestaat uit het beantwoorden van deze drie vragen. Eerst komt het leven en het werk van Anna Bijns aan bod. Vervolgens wordt de Reformatie, een van de belangrijkste processen uit de zestiende eeuw, besproken. Dit deel beslaat inhoudelijk een algemeen deel met begripsverklaring, de oorsprong en oorzaken en een overzicht van de gebeurtenissen die zich in die periode in Europa voordeden, en een meer specifiek deel dat de gegevens van het algemeen deel toespitst op Antwerpen, de handelsmetropool van het West-Europese vasteland in de zestiende eeuw. Deze eerste delen vormen een inleiding op het derde en laatste deel: de bespreking van vier afzonderlijke refreinen van Anna’s hand. Tot slot wordt aan het einde van deze verhandeling in een conclusie een eenduidig antwoord gegeven op de onderzoeksvragen.

Het onderzochte materiaal van deze verhandeling bestaat voor de eerste twee delen uit secundaire literatuur. Bij het bestuderen van dit materiaal werd echter al snel duidelijk dat er over Anna’s leven en werk in het algemeen veel geschreven is, maar dat er slechts twee refreinen geanalyseerd zijn (Pleij 2000 en 2009), waarvan één analyse tot het minimum beperkt is. Deze twee refreinen (de duivelsbrief en het refrein van de twee Maartens) werden

natuurlijk in het laatste deel van dit werk opgenomen. Het zijn namelijk buitenbeentjes in Anna's literaire oeuvre en daarom mogen deze refreinen zeker niet ontbreken in deze verhandeling. Om nog een beter beeld te krijgen van Bijns' literaire strijd werden ook twee andere refreinen bestudeerd. Deze zijn te vinden in de eerste gedrukte bundel met alleen werken van haar hand. Deze verzameling werd in 1987 opnieuw uitgegeven door Lode Roose, en daarvan werd dan ook gebruik gemaakt bij het kiezen van de refreinen.

De refreinen zijn geselecteerd aan de hand van twee criteria: de refreinen moesten religieus van aard zijn en ze moesten kritiek op Luther formuleren. Aangezien haar eerste bundel bijna enkel religieuze refreinen bevat, die vaak ook kritiek op Luther formuleren, werd ook naar de stokregel gekeken. Deze regel geeft bij de rederijkers het thema van het refrein aan. Dit werd in deze verhandeling als een aanvullend selectie criterium gehanteerd: uit de stokregel moest namelijk duidelijk worden dat het een strijdrefrein is dat tegen Luther gericht is. Uiteindelijk werden twee refreinen gekozen die de basis vormden voor de analyse van Anna's kritiek op Maarten Luther.

Anna Bijns' religieuze strijdrefreinen kunnen vanuit verschillende invalshoeken bekeken en geanalyseerd worden, maar hier werd geopteerd voor een analyse aan de hand van twee soorten verwijzingen die we in deze teksten terugvinden: verwijzingen naar andere kettters uit de kerkelijke geschiedenis en intertekstuele verwijzingen naar de heilige Schrift. Op deze manier wordt in deze verhandeling gepoogd om meer inzicht te verwerven in Anna's literaire strijd tegen Luther en hoe dit precies tot uiting kwam in haar beroemde refreinen.

2. Anna Bijns

Anna Bijns staat nu bekend als een van de bekendste rederijkers uit de geschiedenis, maar ook al tijdens haar niet al te rooskleurige leven is de schrijfster en onderwijzeres erg bekend in haar geboortestad Antwerpen en ver daarbuiten.

2.1 Leven¹

'd Lijden es groot dat ic moet gedoogen.

Ic seg't ongelooogen, die woorden clincken:

meer zuers dan soets moet ic eenpaerlijck drincken.

(Pleij 2011: 18-19)

Bovenstaand citaat is afkomstig uit een van de refrainen van Anna Bijns en geeft een perfecte omschrijving van haar leven; ze heeft er namelijk meer ongeluk dan geluk in gekend.

Op 5 maart 1493 wordt het eerste kind van Jan Bijns en Lijsbeth Voochs geboren in het huis *De Cleyne Wolvinne* op de Grote Markt te Antwerpen. De ouders geven hun kind de naam Anna, naar de patrones van de ambacht van de kleermakers (Roose 1963: 40). Later volgen nog een broer, Maarten, en een zus, Margriet (Pleij 1987: 126). De kinderen groeien op in een middenstandsmilieu in de handelsmetropool Antwerpen. Vader Bijns is namelijk kousenmaker, wat in die tijd zo veel betekent als een kleermaker van broeken. Samen met de kleermakers in het algemeen vormen de kousenmakers een van de machtigste gilden van de stad (Pleij 2011: 22). Anna

Afbeelding 1: *De Cleyne Wolvinne*

volgt haar vader later echter niet op, maar geeft de prioriteit aan haar literaire ambities, die in verband gebracht kunnen worden met de literaire aanleg van haar vader (Pleij 2011: 24).

Er is een aanwijzing dat haar literaire talent al snel de aandacht trok van andere rederijkers. In 1512 trekken de Antwerpse rederijkers naar Brussel om deel te nemen aan een wedstrijd voor lofrefreinen op de blijde boodschap aan Maria, georganiseerd door de plaatselijke rederijkerskamer Den Boeck. De Antwerpenaren winnen twee prijzen, en een extra toegift.

---

¹ Zie ook: Roose 1963: 39-52.

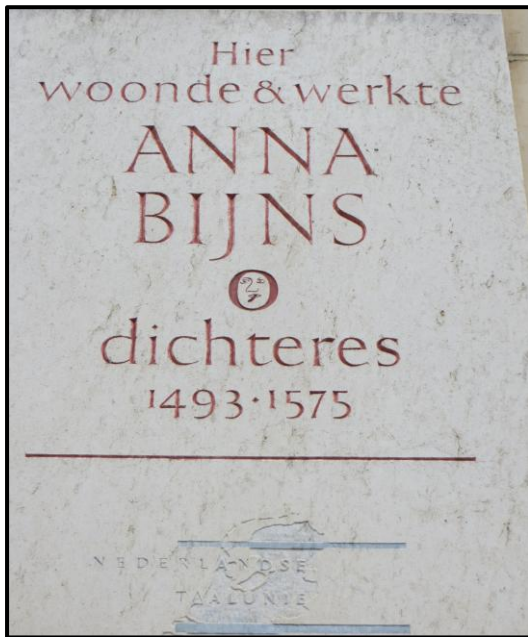
Ende een Antwerpsche maecht van vijftien jaren had oock wat, wordt door de Brusselaars verklaard. Het literaire talent van het jonge meisje in kwestie verdient voor hen een aparte prijs. De jonge Anna Bijns past hier perfect in het profiel van het aanstormend talent (Pleij 2011: 25), maar er is iets mis met haar leeftijd. Anna is namelijk in het jaar 1512 achttien of negentien jaar oud. Er zijn weinig redenen om te twijfelen aan de exactheid van haar geboortjaar en het jaar waarin de wedstrijd plaatsvond, maar de aanduiding ‘vijftien jaren’ kan ook doorgaan als een ruwe schatting. Destijds liet men getallen namelijk een ruimere taal spreken dan nu het geval is. ‘Vijftien’ betekent dan zo veel als adolescente, nog niet getrouwd en gevestigd. Anna Bijns wordt bovendien gedurende haar hele leven als maagd gepresenteerd (Schenkeveld-van der Dussen 1993: 126). Het is dus zeer goed mogelijk dat Anna Bijns diegene was die op jonge leeftijd indruk maakte op de Brusselse rederijders (Pleij 2011: 25).

De familie Bijns leeft in welstand en met enig aanzien in de stad (Pleij 2011: 27) tot de dood van Jan Bijns in 1516 (Pleij 1987: 126). De rest van de familie ziet zich genoodzaakt te verhuizen naar het huis *De Patiencie* in de Keizerstraat. De stiel van Jan Bijns wordt niet verder gezet want Maarten opent, met de hulp van zijn zus Anna, een schooltje in het nieuwe pand. De familie haalt sindsdien hun inkomsten uit het schooltje, tot de familie in 1517 een rake klap krijgt (Pleij 2011: 27-28): Margriet trouwt met zilversmid Jan Pauwels en eist een deel van de erfenis van haar vader op (Pleij 1987: 126). Ze wordt door de rest van de familie uitgekocht, en kan later geen aanspraak meer maken op de erfenis van haar moeder (Pleij 2011: 28). Als deze in 1530 sterft, zetten Anna en Maarten samen het schooltje in de Keizerstraat verder (Pleij 1987: 126).

In het jaar 1536 raakt Anna opnieuw in de knel door een huwelijk. Haar broer Maarten trouwt alsnog en ze moet het veld ruimen (Pleij 1987: 126-127). De boedelscheiding loopt echter niet op wiertjes want later moet het gerecht eraan te pas komen. Uiteindelijk wordt beslist dat Anna de huur op het huizenbezit van de familie mag houden, maar later geen onroerend goed erft. Ze gaat door met het innen van de huur, het beheren van de huizen en het contact met de huurders zoals ze dat voor de breuk met haar broer gedaan heeft (Pleij 2011: 28). Anna is dus duidelijk naast onderwijzeres en rederijder ook een harde zakenvrouw (Pleij 2011: 30).

Na de breuk met haar broer komt Anna op eigen benen te staan. Ze huurt van Jan Severdonck, een bevriende priester en kapelaan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, het kleine

huisje *Het Roosterken*, vlak tegenover haar oude adres in de Keizerstraat². Later schenkt de kapelaan het huisje aan Anna (Pleij 2011: 30). Hieruit blijkt dat Anna een goed contact had met de Antwerpse geestelijken. Ook onderhoudt ze nauwe banden met de Antwerpse minderbroeders en ordegenoten in andere steden. Ze blijft zelfs tot na haar dood erg trouw aan haar contacten, want ze laat in haar testament een bedrag als gift optekenen dat bestemd is voor de minderbroeders (Pleij 2011: 197).

Afbeelding 2: Gedenkplaat Anna Bijns

Later begint ze in het huisje zelf een schooltje en schrijft zich dadelijk in als zelfstandige onderwijzeres in de Sint-Ambrosiusgilde (Pleij 2011: 32). Ze blijft tot 1573 actief als onderwijzeres, maar besluit op tachtigjarige leeftijd te stoppen. Ze koopt zich nadien in bij het echtpaar Stollaert-Boots en ze sluiten een overeenkomst af. Volgens deze dient het echtpaar haar te onderhouden tot aan haar dood en voor een plechtige uitvaart te zorgen (Pleij 1987: 127). Anna overlijdt twee jaar later in april 1575 (Pleij 2011: 21) en krijgt van het inhulige echtpaar Stollaert een armzalige begrafenis. (Pleij 1987: 127).

Anna's biografie werd aan de hand van archiefstukken geschetst. Er is echter geen prent of schilderij van Anna bekend, waardoor we niet weten wat voor persoon Anna Bijns uiterlijk was. Ook haar karakter dient afgeleid te worden uit haar refreinen (Roose 1963: 43).

2.2 Werk

Het literaire werk van Anna Bijns laat zien dat ze een volbloed rederijker geweest is. Zo heeft Anna, net als de rederijkers, een zinspreuk of motto. Vroeger voorzagen namelijk zowel dichter als kamer zich van een motto dat kernachtig de opdracht, levensvisie of voorbestemming aangeeft. Zonder motto hoort een dichter niet tot de rederijkers. Het is echter dwars om als vrouw een rederijkersmotto op te voeren, want vrouwen konden nooit officieel lid van een rederijkerskamer zijn. Het motto van Anna Bijns, *meer zuurs dan zoets*, treft men reeds vroeg veelvuldig aan onder haar refreinen, zowel in druk als in handschrift (Pleij 2011:

² Op de plaats waar Anna's schooltje was, is nu Hotel Prinse. Bij huisnummer 65 in de Keizerstraat treft men nog wel een gedenkplaat aan die ons herinnert aan de dichteres.

11). Toch ligt Anna's werk in de lijn van dat van de rederijkers; haar bewaard werk bestaat namelijk hoofdzakelijk uit refreinen, de populairste dichtsoort onder de rederijkers (Pleij 2011: 39).

Het refrein is een genre dat bestaat uit strofische teksten en gebaseerd is op de Franse balladen. Refreinen bestaan uit minstens vier strofen (Pleij 1987: 119) die elk een vast, gecompliceerd rijmschema hebben (Pleij 2011: 39). Elke strofe bevat bovendien een stokregel, een vaste slotregel per strofe die het thema aangeeft (Pleij 1987: 119). De laatste strofe wordt opgedragen aan de Prince, oorspronkelijk de beschermheer van de rederijderskamer, maar in de praktijk wordt de figuur van de Prince vaak geallegoriseerd tot de al dan niet fictieve bestemming of de hoofdfiguur van het verhaal. Een Prinsesse kan dus ook voorkomen, en uit de tekst moet dan blijken of het om de figuur van Maria gaat of om een wereldse geliefde (Pleij 2011:39). In het algemeen worden thematisch drie soorten refreinen onderscheiden: in het wijze of vroede, in het amoureuze en in het zotte. Deze types zijn ook aanwezig in het oeuvre van Anna Bijns, hoewel ze erg weinig zotte refreinen geschreven heeft (Pleij 1987: 119).

In totaal zijn er 222 refreinen van Anna's hand bewaard, zowel in druk als in handschriften (Pleij 1987: 119). Verder werden haar refreinen ook op straat verspreid in de vorm van losse bladen en pamfletten (Pleij 2011: 41). Buiten refreinen schreef ze ook een enkele ballade, enkele rondelen, een lied en een aantal korte opdracht- en verbindingsrijmpjes (Pleij 2011: 40-41). De andere teksten van haar hand leiden waarschijnlijk een anoniem leven. Haar naam wordt ook nog veel in verband gebracht met de pamflettenliteratuur, prozaromans³ en volksboeken (Pleij 2007: 378). Als men alle werken van haar hand bij elkaar optelt, levert dit zo'n 30.000 bewaarde versregels op. (Pleij 2011: 40-41).

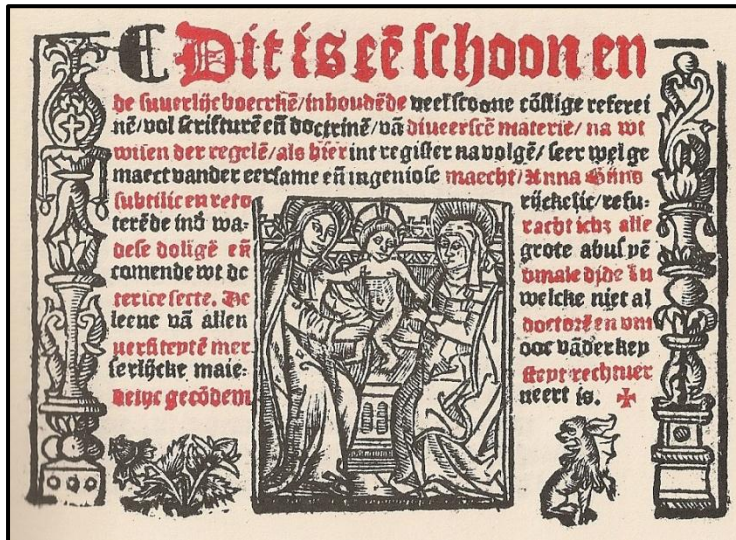
Tijdens Anna's leven worden drie afzonderlijke bundels met refreinen gedrukt. In 1528 wordt de eerste bundel gedrukt door Jacob van Liesveldt (Pleij 2007: 370) en deze trekt meteen de aandacht. Ten eerste was het drukken van refreinenbundels in de zestiende eeuw niet evident en het moest bijgevolg enkele obstakels nemen. Aangezien er in de zestiende eeuw nog geen sprake is van een standaardtaal, was het niet makkelijk om refreinenbundels over de Nederlanden te verspreiden. De refreinen kwamen meestal uit alle hoeken van de Lage Landen en vertoonden bijgevolg de kenmerken in taal en spelling van de regio van herkomst. De drukker was genoodzaakt de refreinen te bewerken om zo tot een overkoepelende

---

³ Benaming voor een (laat)middeleeuws ridderverhaal in proza, door middel van ontijming gecreëerd uit een oudere ridderroman in paarsgewijs rijmende verzen (<http://www.encyclo.nl/begrip/prozaroman> [9/03/2013]).

eenheidstaal te komen (Pleij 2007: 359). Dit was echter niet nodig bij de bundel van Bijns. De refreinen waren in de Brabantse taal geschreven, wat de kans op algemene acceptatie vergrootte, gezien de economische expansie van de stad Antwerpen en het Brabantse gewest, en het groeiende overwicht op vlak van kunst en toegepaste wetenschap. Ten tweede verschijnt met de bundel uit 1528 ook voor de eerste keer een refreinenbundel in druk met teksten van één auteur (Pleij 2007: 360). Refreinen worden namelijk in die tijd door de rederijkerskamers beschouwd als het artistieke kapitaal van de auteurs en de betrokken kamer.

Afbeelding 2: Titelpagina van de eerste gedrukte bundel

Wanneer de refreinen gedrukt worden, behoren deze niet meer tot het exclusief voordracht- en ruilmateriaal. Daar Anna geen officieel lid is van een rederijkerskamer, kunnen ze haar refreinen niet claimen. Ten derde geeft de titelpagina aan dat het om een tekstsoort ‘refrein’ gaat en wordt de naam van de auteur vermeld (Pleij 2007: 360). Dit laatste is hoogst uitzonderlijk,

want er staat een naam van een nog levende auteur op de titelpagina. Eigentijdse literatuur wordt in die periode namelijk zelden gedrukt, en ook wordt het vermelden van de naam van een levende auteur beschouwd als een kenmerk van hoogmoed (Pleij 2007: 370). In dit geval gaat het dus om een geïndividualiseerde literaire prestatie van een retorisch begaafde kunstenaar. Wat de bundel tot slot een extra uitdagend karakter geeft, is het feit dat de auteur een vrouw blijkt te zijn (Pleij 2007: 360). Wereldlijke literatuur van vrouwen is gewoonweg niet bekend in de Middelnederlandse letterkunde. Vrouwenliteratuur wordt als verdacht beschouwd in de tijd van Anna Bijns, want het is dan ondenkbaar dat een vrouw voldoende talent en de vereiste verstechniek en intellectuele bagage bezit (Pleij 1987: 115-116). Het werd in die tijd wetenschappelijk bewezen geacht dat vrouwen intellectueel tot minder in staat zijn dan mannen, en ook Anna Bijns twijfelt daar niet aan. Ze vermeldt dit meermaals in haar refreinen, en zegt in haar eerste bundel *Peist, tis al vrouwenwerc* voor het geval er iets in de vormgeving misgegaan zou zijn (Pleij 2007: 371). Ook is het erg uitzonderlijk dat vrouwen die alleen in de wereld staan ook nog eens wereldse literatuur schrijven. Dit was voor de tijd van Anna Bijns nog niet vertoond in de Nederlandse letterkunde. (Pleij 1987: 114). Wel

waren al literaire werken van vrouwen uit de vorige eeuwen bekend, maar zij bewogen zich uitsluitend op religieus vlak. In het midden van de dertiende eeuw schreven twee van de bekendste Middelnederlandse vrouwelijke auteurs: Beatrijs van Nazareth en Hadewijch. Beatrijs was priorin van het cisterciënzerklooster Nazareth bij Lier. Zij schreef een traktaat in proza over de zeven aspecten van de mystieke liefde. Het oeuvre van de andere mystica, Hadewijch, bestaat uit liederen, visioenen en brieven. De veertiende eeuw kent echter niet zulke auteurs bij name; pas in de vijftiende eeuw komen we de meeste namen van vrouwelijke auteurs tegen. In deze eeuw was vooral Suster Bertken bekend, die tot de traditie van de Moderne Devotie hoorde (van der Poel 1997: 209).

Deze eerste bundel van Anna's hand wordt aangekondigd als topkwaliteit (Pleij 2007: 370). De titel zelf geeft de inhoud van de bundel al weer: *Dit is een schoon ende suverlijc boecxken, inhoudende veel scoone constige refreinen* (Pleij 2007: 360). Hiermee wordt aangegeven dat het hier gaat om prachtig, fijnzinnig en zuiver in de leer geschreven werk. De kunstige refreinen zijn volgens de literaire mode van de tijd geschreven, maar zijn bovendien erg gevarieerd. De teksten zijn even professioneel als subtiel vervaardigd. Anna beheerst met andere woorden de rederijderskunst als geen ander, hoewel ze niet lid is van een kamer. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de bundel meteen herdrukt wordt (Pleij 2007: 370). In 1541 verscheen bij Willem Vorsterman in Antwerpen een heruitgave van haar eerste bundel met dezelfde titel. Zeven jaar later, in 1548, gaf Marten Nuyts een derde druk uit (Roose 1963: 55). Een vierde druk verscheen in 1564 bij Jan van Ghelen (Roose 1963: 56).

Later worden nog twee refreinenbundels van Anna's hand uitgegeven. (Pleij 2011: 41). De tweede refreinenbundel werd samen met de derde druk van haar eerste bundel in 1548 bij Marten Nuyts uitgegeven (Roose 1963: 55) en in 1567 bezorgde Henrick Pippinck een derde boek met refreinen (Roose 1963: 57). Ook deze bundels werden enige malen opnieuw uitgegeven. In 1564 en vermoedelijk 1565 verschenen bij Jan van Ghelen, samen met de derde druk van de eerste bundel, een tweede en een derde druk van de tweede bundel (Roose 1963: 64). Van de derde refreinenbundel verscheen in 1602 en 1611 een heruitgave van de derde bundel bij Hiernoymus Verdussen (Roose 1963: 60). Bovendien werden tot ver in de zeventiende eeuw bewerkte melanges en ook compilaties van deze drie bundels als een soort verzameld werk gedrukt (Pleij 2011: 41).

Anna's refreinen werden zowel in druk als in handschrift overgeleverd. De inhoud ervan is niet toevallig verdeeld over beide vormen. Het gedrukte werk wordt vooral gekenmerkt door woedende aanvallen op Maarten Luther en de ketterij (Pleij 2011: 42), maar ook religieuze en

moraliserende teksten zijn in de bundels aanwezig (Pleij 1987: 118). De eerste bundel bestaat bijna uitsluitend uit heftige aanvallen op de protestantse ketterij, die ze onveranderlijk in het voetspoor van Maarten Luther plaatst. De *Luthersen* worden snerend uitgescholden en verantwoordelijk gesteld voor alle ellende op aarde. Van argumenteren is nauwelijks sprake, want daarvoor mist Anna intellectuele bagage. Ze beschikt wel over een imposante kennis van de Bijbel, maar slechts op het niveau van het basisonderwijs dat ze gaf. De geleerde commentaren en debatten in het kader van de Reformatie kent ze niet. Ze herhaalt in haar refreinen enkel de traditionele geloofswaarden van de katholieke Kerk, maar dan wel in het vreemde gelid van de nieuwe woordkunst en de quasi-realistische taal van de straat. Ook de verwijzingen naar de klassieke oudheid en meer eigentijdse geschiedenis geven meer een indruk van horen zeggen, en lijken niet te volgen uit enige belezenheid (Pleij 2007: 373). In de derde bundel maken de strijdrefreinen plaats voor lof, catechese en lering met betrekking tot de katholieke Kerk (Pleij 1987: 118), en ligt het accent overwegend op inkeer en berusting in het licht van de naderende dood (Pleij 2011: 42).

De handschriften bevatten ook dergelijke teksten, maar ook nog veel meer refreinen met een geheel ander karakter. Er zijn twee handschriften overgeleverd, die gemakshalve gemerkt worden met de letters A en B (Pleij 1987: 118). Beide handschriften zijn tussen 1530 en 1545 samengesteld door de minderbroeder Engelbrecht van der Donck. Hij was in de zestiende eeuw een sleutelfiguur van de franciscanen en nauw bevriend met de rederijkers (Pleij 2011: 42). Handschrift A bestaat uit een repertoireverzameling die bestemd was voor het franciscaner klooster. Het merendeel van de teksten is van Bijns' hand, maar het bevat ook teksten van andere auteurs. Inhoudelijk bestaat het eerste handschrift uit aanvallen op de ketters, satiren tegen het huwelijk en ook een paar refreinen die de zothed vieren. De teksten uit het handschrift passen bij het normale repertoire van de rederijkers en het traditionele kloostervermaak (Pleij 2011: 42-43). Zulk kloosterlijk vermaak kent een lange traditie. Het wordt in die tijd vooral in het geweer gebracht tegen de hoofdzonde *acedia*, of de traagheid in het uitvoeren van religieuze verplichtingen. Deze leidt tot de ledigheid, die de duivel als zijn hoofdkussen bestempeld heeft (Pleij 2007: 376). Het kerkelijk zottenfeest, de ezelbisschop en de kinderpaus horen in deze traditie thuis. Deze evenementen waren eet- en drinkpartijen die verschillende dagen konden aanhouden⁴ en gaven aanleiding tot de vorming van een feestrepertoire van parodieën en satiren. Anna Bijns toonde meer dan alleen begrip voor de behoeften van de monniken, en maakte daarom een hele reeks refreinen op in de favoriete

---

⁴ <http://users.telenet.be/wim.beelaert/vastenavond/geschiedenis01c.html> [29/09/2012].

thema's van de monniken. Ze thematiseerde bovenal de noodzaak tot luchtige ontspanning van de kloosterlingen onder de stokregel *de boog kan niet altijd gespannen staan*. Bij deze refreinen ging Bijns geen enkel onderwerp, zelfs geen taboe-onderwerpen, uit de weg (Pleij 2007: 376). Veel van haar werk moet tot stand gekomen zijn op aandringen van de minderbroeders. Onder hen heeft ze, zoals eerder vermeld, een paar persoonlijke vrienden. Een bewijs daarvoor vinden we in de acrosticha in enkele van haar refreinen (Pleij 2007: 377). Het is bijvoorbeeld niet erg moeilijk om in 'PATEH MATTDJAS ANNAG' in de Prince-strofe van refrein nummer XXXIII in de derde bundel de naam van pater Matthias Weijnssen en ook haar eigen naam te herkennen (Pleij 2000: 204)⁵. Deze minderbroeder lijkt ook degene te zijn die haar stimuleert en begeleidt in haar schrijverschap. Maar ook staan de minderbroeders bekend als fervente bestrijders van de Reformatie. Ze proberen met onder andere literatuur in de volkstaal oorlogspropaganda te voeren om zo veel mogelijk mensen emotioneel te raken. Anna werd waarschijnlijk al heel vroeg door hen erbij betrokken, aangezien haar thema's nauw aansluiten bij de ambities van de broeders. De meest voorkomende thema's in Anna's refreinen zijn namelijk bestrijding van de ketterij, de bespotting van het huwelijk en het beschrijven van het kloostervermaak in het algemeen (Pleij 2007: 377).

Handschrift B bevat uitsluitend werk van Anna Bijns' hand (Pleij 1987: 118). De refreinen zijn voornamelijk gewijd aan de kwellingen van de aardse liefde en de bedrieglijkheden van het zogenaamde geluk binnen huwelijk en gezin, wat resulteert in de meest hartverscheurende refreinen (Pleij 2011: 42).

Daarnaast zijn in de zestiende en de zeventiende eeuw nog een vijftiental handschriften⁶ met refreinen van Anna bewaard (Pleij 1987: 118). Dit zijn bijvoorbeeld repertoireverzamelingen van een rederijderskamer, maar mogelijk ook verzamelingen met een meer persoonlijk karakter. Dit was de vorm van publiceren bij de rederijderskamers (Pleij 2011: 45). Deze verre verspreiding van haar refreinen wijst op Bijns' populariteit in de rederijderskringen (Pleij 1987: 119).

Ook buiten de kringen van de rederijders was Anna Bijns gekend. In 1529 verschijnt een Latijnse vertaling van haar eerste bundel door de Gentse humanist Eligius Hoeckaert, beter gekend als Eligius Eucharius. Hij studeerde in Parijs en onderhield contacten met onder anderen Erasmus. Hij koos toch meer en meer de kant van de orthodoxie. Dit verklaart meteen

---

⁵ Voor een overzicht van alle acrosticha in de refreinen zie Roose 1963: 43-48.

⁶ Voor een overzicht van alle bewaarde handschriften zie Roose 1963: 71.

de belangstelling voor Anna's werk en zijn inspanningen om haar werk in de geleerde wereld te verspreiden. Hij wou de intellectuele wereld namelijk warm maken voor de verdediging van de katholieke Kerk (Pleij 2011: 45-46). Zijn vertaling bezorgt Anna Europese faam (Pleij 2007: 370). Verder verwierf ze ook faam in humanistenkringen als bestrijdster van Luther in de volkstaal. De Brugse theoloog Hieronymus Clichtoveus, verbonden aan de Sint-Donaaskerk, vergeleek het dichtwerk van Anna Bijns met dat van zijn geleerde collega Levinus Crucius. Hij roemde haar soepel vloeiende rijmen in de volkstaal gericht tegen Luther (Pleij 2011: 46). Anna is in de zestiende eeuw uitgegroeid tot een begrip, en oogstte bijgevolg lof en kritiek, en verdiende steun en bewondering. Dit was niet alleen het geval in haar directe omgeving, maar ook in andere steden zoals Gent, Brugge en Dordrecht (Pleij 2011: 48). Ze lokte met haar gedrukte bundels weerwoord en steun uit, waarbij ook tegenstanders zich lieten inspireren door haar woordkunst. Deze weerklank ging vaak met heftige emoties gepaard, en verspreidde zich over de Lage Landen. Zulke navolgers kwamen wel vaker voor in de zestiende eeuw. Haar stem weerklinkt in haar tijd niet enkel in refreinen, maar ook in liederen en zinnespelen (Pleij 2011: 49). Ook circuleerde haar werk in gevarieerde vormen van handschrift en druk. Dit speelt zich allemaal tijdens haar leven af, waardoor ze in haar tijd zowel beroemd als berucht is. Deze stelling gaat in alle kringen op: van katholiek tot calvinist, van monnik tot begijn, tot humanist en boekdrukker (Pleij 2011: 50).

Het meesterschap van Anna Bijns blijft door alle eeuwen heen onbetwist. In de geschreven en gedrukte refreinenverzamelingen tot ver in de zeventiende eeuw tekent zich gaandeweg een canon af. Vanaf midden zestiende eeuw vernieuwt het refrein zich echter niet meer, noch in vorm noch in thematiek. Het sonnet neemt vanaf dan de leidende positie van het refrein over, terwijl deze laatste categorie langzaam uitsterft. Anna Bijns geldt als een perfect voorbeeld van een dichteres van refreinen, en net daarom is ze van zo'n groot belang voor de literatuurgeschiedenis en meer bepaald voor de geschiedenis van het refrein (Pleij 2007: 365).

3. De Reformatie en Antwerpen

De Reformatie of hervorming is een van de belangrijkste gebeurtenissen gedurende de zestiende eeuw in Europa. Een kort overzicht van de Reformatie in het algemeen en in Antwerpen fungeert als een opstap om later de reformatie van Anna Bijns te kunnen begrijpen.

3.1 De Reformatie

Oorsprong en oorzaken

Het begrip ‘reformatie’ is een afgeleide van het Latijnse *reformatio*, dat ‘hervorming’ betekent. Het had echter begin zestiende eeuw nog niet de betekenis die men nu verbindt met de term, maar wel een meer algemene betekenis die niet enkel in de kerkelijke, maar ook in de juridische en politieke sfeer gebruikt kon worden⁷. Het vindt zijn oorsprong in de antieke oudheid (Bautier & Auty 1995: 543) en duidt de noodzaak tot terugkeer naar het ideale verleden aan. Pas in 1580 werd de term door de volgelingen van Maarten Luther gebruikt zoals we hem nu kennen. Deze omschakeling gebeurt als de lutherse kerken en traditie zichzelf gingen omschrijven als een afzonderlijke protestantse richting⁸. Er zijn echter reeds vroegere, kleinere hervormingen geweest. De Gregoriaanse hervorming in de elfde en de twaalfde eeuw is bijvoorbeeld zeer bekend. Verder voert Friedrich II in de dertiende eeuw een reformatie door, en ook in de veertiende en de vijftiende eeuw doen hervormingen zich voor (Bautier & Auty 1995: 546-547).

De Reformatie of hervormingsbeweging is geen samenhangende beweging die onder leiding stond van een bepaalde persoon met een uniform programma. Wel waren er gemeenschappelijke oriëntatiepunten bij de vele reformatorische protesten. De Bijbel werd bijvoorbeeld erkend als de basis van het geloof en het gezag van de paus werd verworpen. Verder werden ook de middeleeuwse geloofspraktijk, de heiligenverering, het monnikendom, bedevaarten, aflaten⁹, het celibaat en de transsubstantiatieleer¹⁰ verworpen. Op deze manier

---

⁷ <http://www.refo500.nl/pages/8/Wat%20is%20de%20Reformatie?.html> [13/10/2012].

⁸ <http://www.refo500.nl/pages/8/Wat%20is%20de%20Reformatie?.html> [13/10/2012].

⁹ In de rooms-katholieke Kerk kwijtschelding van kerkelijke boete of van straffen die men na vergeving van de zonden nog in het vagevuur zou moeten ondergaan; aanvankelijk veelal door het verrichten van liefdadigheid of bedevaarten, later meer en meer door het schenken van geldsommen aan de kerk (<http://www.encyclo.nl/begrip/aflaat> [9/03/2013]).

¹⁰ De leer die stelt dat hostie en miswijn in het lichaam en het bloed van Jezus veranderen tijdens de mis (<http://www.encyclo.nl/begrip/Transsubstantiatie> [9/03/2013]).

probeerden de reformatorisch gezinden de kerk te vernieuwen waarbij de Bijbel van de vroege Kerk als maatstaf gold¹¹.

Het proces van de Reformatie is een gebeurtenis van wereldhistorische betekenis. Opvallend is namelijk dat de hervorming in het begin van de zestiende eeuw bijna gelijktijdig in heel de Westerse Kerk ontstaan is. De Kerk wordt in die eeuw vanuit verschillende kanten bekritiseerd en in het nauw gebracht. De strijd tegen de oude Kerk had oorspronkelijk enkel geestelijke en religieuze motieven, maar al snel speelden ook politieke doeleinden een grote rol. De machten smeedden de Reformatie om tot een politiek wapen dat ze naar hartenlust konden gebruiken (Lortz & Iserloh 1971: 14-15). Belangrijk om weten is dat de Westerse Kerk begin zestiende eeuw in een hopeloze toestand verkeerde. Het bestaan van allerlei verschillende theologische stromingen, groepen en scholen veroorzaakte een bijna onvoorstelbare onzekerheid bij de gelovigen over wat nu wel of niet als katholiek beschouwd werd. Kardinaal Gasparo Contarini slaat in 1530 de nagel op de kop met zijn uitspraak ‘de Kerk wankelt op haar grondvesten’ (Lortz & Iserloh 1971: 16-17).

Het gevoel van de stuurlaai van de Kerk wordt nog aangewakkerd door de humanisten. Het humanisme was niet heidens; de aandacht voor het ‘humanum’ of het menselijke stond centraal. De stroming werd echter enkel bij figuren die echt vanuit de Kerk leefden en haar in heiligheid nastreefden, een werkzaam element in de hervormingsbeweging (Lortz & Iserloh 1971: 17). Vooral Erasmus verwierf veel bewondering bij de geschoolde bovenlaag door zijn pleidooi om *ad fontes* te gaan. Het teruggaan naar de basis van de christelijke bronnen sprak vele hervormers aan¹². Daarnaast had ook de Renaissance een aanzienlijke invloed, namelijk op de manier waarop mensen de relatie tussen mens en God ervoeren. Bovendien hadden de Reformatie en de Renaissance dezelfde kritische houding ten opzichte van de bedenkelijke toestanden in de Kerk en aandacht voor de bronnen van de Bijbel¹³. De renaissancistische geleerden, zoals Erasmus en zijn aanhangers, namen geen vrede met het louter conventioneel opleggen en nakomen van verplichtingen, maar zochten een gezuiverd en ethisch christendom (Van Isacker 1986: 113). Bijgevolg zijn velen geneigd om te twijfelen aan de leer van de katholieke Kerk waardoor het bindende karakter van dogma’s en de Kerk zelf wordt afgezwakt. Stilaan won het verlangen naar volledige autonomie aan veld (Lortz & Iserloh 1971: 17).

---

¹¹ <http://www.refo500.nl/pages/8/Wat%20is%20de%20Reformatie?.html> [13/10/2012].

¹² <http://www.refo500.nl/pages/8/Wat%20is%20de%20Reformatie?.html> [13/10/2012].

¹³ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Renaissance> [10/11/2012].

De situatie werd bijzonder gevaarlijk toen de pausen het lieten afweten. Hun taak van verkondiging van de christelijke leer en geestelijke leiding werd niet meer volbracht. Steeds meer vraagt men zich af of een bepaalde paus wel het rechtmatige hoofd van de Kerk is (Lortz & Iserloh 1971: 19). Het heersende beeld van de Kerk begint in de zestiende eeuw meer en meer scheuren te vertonen (Lortz & Iserloh 1971: 20).

Beslissend voor het snelle succes van de Reformatie waren echter vooral politieke en sociale factoren. Vooral het systeem van de landskerken had een niet te onderschatten invloed. Met dit systeem wordt de afhankelijkheid van de kerkelijke instellingen van de wereldlijke machten bedoeld. De samenwerking tussen bisschoppen en christelijke vorsten had in de late middeleeuwen goede resultaten kunnen opleveren, maar in de praktijk was de wereldlijke macht van de bisschoppen nauwelijks van hun religieuze invloed te onderscheiden. Vaak hadden ze geen belangstelling meer voor hun geestelijke verplichtingen, maar hielden ze zich alleen maar bezig met het zo sterk mogelijk maken van hun positie in de politiek. Ook aan de andere kant wilden de vorsten hun positie versterken door zich voortdurend te bemoeien met de aangelegenheden en rechten van de Kerk (Lortz & Iserloh 1971: 20-21).

De katholieke Kerk was met andere woorden grotendeels zelf medeplichtig aan de scheuring die zich in hun Kerk voordeed. Hun bidden, leven en denken had zich namelijk ver verwijderd van de Bijbel en het ideaal van de apostelen (Lortz & Iserloh 1971: 22). De Reformatie ontstond dus binnen de Kerk en had maar één doel voor ogen: de vernieuwing van diezelfde Kerk (Lortz & Iserloh 1971: 23).

De Reformatie in vogelvlucht

De paus kan geen enkele schuld vergeven tenzij door te verklaren en te verzekeren, dat ze door God vergeven is, of het moest zijn, dat hij vergeeft in gevallen die tot zijn bevoegdheid behoren; als dit over 't hoofd gezien werd, zou de schuld zonder meer blijven¹⁴.

Bovenstaande tekst is de zesde van de vijftien stellingen die Maarten Luther in 1517 vastspijkt aan de deur van de slotkerk in Wittenberg. Op deze manier wil hij zijn kritiek op de rooms-katholieke Kerk, en meer bepaald op de aflatenhandel, verwoorden¹⁵. De extravagante en dure levensstijl van de clerus werd namelijk vaak bekostigd uit de opbrengst

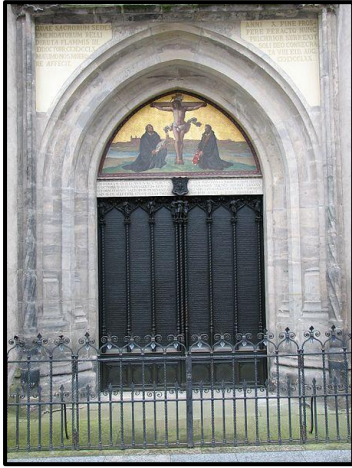
---

¹⁴ <http://utopia.knoware.nl/users/adosh/luther/luther.html> [5/11/2012].

¹⁵ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

van aflaten. Luther wou nooit een kerkscheuring veroorzaken, maar had als doel een gedachtewisseling over de kerkelijke misstanden en de verbetering ervan¹⁶. Hij heeft een diepe stempel gedrukt op de Reformatie, vooral in het Duitse rijk. Ze zou er zonder hem ook

Afbeelding 3: Slotkapel in Wittenberg

gekomen zijn, maar de Reformatie zoals we die vandaag kennen, is aan Luther te danken. Ze draagt dan ook zijn trekken (Lortz & Iserloh 1971: 25). De machthebber op dat moment in Europa, Karel V, was echter katholiek en regeerde in de naam van God. Het spreekt dus voor zich dat hij niet opgezet was met de kritiek van Maarten Luther. De politieke eenheid in het uitgestrekte Habsburgse rijk was namelijk gebaat bij godsdienstige eenheid en bijgevolg hield Karel V vast aan het katholicisme¹⁷.

Hoewel het niet zijn doel was, lokte Luther toch een hevige discussie binnen de Kerk uit. Bijgevolg werd hij in 1520 geëxcommuniceerd¹⁸ en in 1521 werd hij veroordeeld op de Rijksdag te Worms. Na de veroordeling liet Karel V een plakkaat afkondigen. Met deze ordonnantie deelde hij het volk mee dat hij de nieuwe ideeën verbood en veroordeelde. In datzelfde jaar werden al enkele aanhangers van Luther gearresteerd¹⁹.

Luthers ideeën verspreidden zich al snel over de Nederlanden. Kenmerkend voor de lutherse leer is de samenvatting van de opvattingen over rechtvaardiging in enkele *sola's*²⁰. De basisgedachte is de *sola fide*, wat in het Latijn ‘door het geloof alleen’ betekent. Het hoort samen met *sola gratia* (alleen door de genade) en *sola scriptura* (alleen door de Bijbel) tot het zogenaamde adagium (Grote Winkler Prins (XXII) 1990: 340). De drie *sola's* behoren tot de preciseringen van de leer van de rechtvaardiging, die de hervormers en hun opvolgers in hun uiteenzetting met scholastische leer belangrijk vonden. Met *sola fide* werd bedoeld dat de rechtvaardigende genade van God voor de mens op geen andere manier verkregen kan worden dan door het geloof, en niet door verdiensten en werk. De rechtvaardiging vond volgens de hervormers enkel plaats uit genade door God en Jezus Christus (*sola gratia*) en door het geloof. Maarten Luther zegt hierover: “es ist klar und gewiss, dass allein solcher Glaube uns

¹⁶ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

¹⁷ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

¹⁸ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

¹⁹ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

²⁰ Zie ook van Eijnatten & van Lieburg 2005: 143.

gerecht macht” (Kasper 2000: 702). Verder verklaarde men in *sola scriptura* dat de heilige Schrift de enige vorm en basis voor het geloof is (Kasper 2000: 703).

Ondanks het strenge vervolgingsklimaat ontwikkelden zich meerdere groeperingen van het protestantisme onder de bevolking. De tweede stroming die invloed had in de Nederlanden, waren de *wederdopers* of aanhangers van het *anabaptisme*²¹. Deze groepering had zich afgescheurd van de reformatie van Huldrych Zwingli (1484-1529)²² in Zwitserland en streefde ernaar een gemeente van volmaakt op te richten. Het centrale kenmerk was het verwerpen van de kinderdoop. Volgens de anabaptisten moet iedere mens zelf, na bekeerd te zijn, belijdenis afleggen van zijn geloof om nadien gedoopt te worden. Ze hadden veel volgelingen van het gewone volk, terwijl het lutheranisme eerder aanhang kende bij de progressieve geestelijken en mensen met een zeker opleidingsniveau²³. De Haarlemse bakker Jan Matthijs is de eerste predikant die er als wederdoper in slaagt enkele kleine gemeenten te stichten in het graafschap Holland. Later neemt hij ook de Westfaalse stad Munster in en liet hij een van zijn trouwste volgelingen, Jan Beukelszoon, afreizen naar de stad. De Kerk wordt

Afbeelding 4: Kooien aan de St.-Lambertuskerk

al snel de enige leider in de stad en Munster verandert dus in een ware theocratie. Matthijs kreeg de bevolking volledig in zijn ban, maar die ban wordt gebroken als hij de stad uitrijdt om de belegering van de stad door de verdreven bisschop eigenhandig te verbreken. Hij wordt gedood, en Jan Beukelszoon neemt het roer van Matthijs over. Deze verstrakt het regime van de stad, tot ze in 1535 door verraad valt. Hij en zijn handlangers werden gestraft door marteling tot de dood. Hun levenloze lichamen werden in kooien aan de Sint-Lambertuskerk opgehangen²⁴ en dienden als afschrikwekkende voorbeelden voor iedereen die het erop waagde er ketterse ideeën op na te houden²⁵.

Na de val van Munster leidt de doperse beweging een kwijnend bestaan, tot de Friese doper Menno Simonszoon het anabaptisme nieuw leven inblaast. Simonszoon heeft het doperse geloof in een uitgesproken pacifistisch geloof veranderd²⁶. Hij predikte

²¹ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

²² <http://www.zh.ref.ch/a-z/zwingli> [6/11/2012].

²³ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

²⁴ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

²⁵ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

²⁶ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

geweldloosheid en zijn aanhangers hielden zich verre van politiek, weigerden de militaire dienst en weigerden eden af te leggen. Bovenal wilde hij een gemeente van persoonlijk bekeerde gelovigen oprichten. Zijn opvattingen verspreidden zich snel en de volgelingen noemen zich tot op de dag van vandaag *mennonieten*. De invloed van deze groepering was niet beperkt tot in de Nederlanden, maar reikte tot ver daarbuiten²⁷. De mennonieten hebben uiteindelijk de meeste martelaars geleverd in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Sommige lutheranen of calvinisten (zie verder) kwamen er vaak nog vanaf met verbanning, terwijl vele ontdekte of verklikte doopsgezinden onthoofd, levend begraven of in een ton of zak verdrongen werden. Slechts weinigen van hen gaven onder foltering hun geloof op. Sterker nog, sterven voor het geloof was bij de mennonieten een erezaak. Ondanks de vele terechtstellingen blijft de mennonistische gemeenschap gedurende de zestiende eeuw bestaan²⁸.

In de tweede helft van de zestiende eeuw ontwikkelt zich een vierde belangrijke protestantse stroming en dit keer vanuit Frankrijk. Het *calvinisme* verspreidt zich onder leiding van Johannes Calvijn vanuit het Noord-Franse Noyon over het zuiden van de Nederlanden. Calvijn legde de grondslagen van een protestantisme met de nadruk op de leer van de predestinatie²⁹. De calvinisten streefden, in tegenstelling tot de mennonieten, naar politieke invloed en huldigden het principe van de gerechtvaardigde opstand: als de vorst duidelijk tegen Gods wil ingaat, heeft het lagere bestuursniveau de plicht daartegen in opstand te komen³⁰.

Ondertussen probeert Karel V de ketterij nog steeds tegen te gaan door steeds meer plakkatens te verspreiden, maar zijn inspanningen leveren geen resultaat op. In 1555 volgt zijn zoon, Filips II, hem op en hij zet de repressiepolitiek nog fanatieker door³¹. Het rijk van Filips II was intussen helemaal verdeeld in lutheranen, calvinisten en katholieken. Er was niet langer een universele kerk, maar een verdeeld christendom. Om aan het godsdienstconflict een einde te maken, werd in datzelfde jaar de Godsdienstvrede van Augsburg gesloten. Hier staat het principe *cuius regio, eius religio* of *wiens gebied, diens gebed* centraal. Dit betekent dat diegene die het land bestuurt ook bepaalt welke godsdienst er zal heersen³².

---

²⁷ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

²⁸ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012]

²⁹ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012]

³⁰ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012]

³¹ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

³² <http://nederlandskatholicisme.ruhosting.nl/GNK/1517-1648reformatie.html> [20/10/2012].

De Vrede van Augsburg (1555) betekende echter niet het einde van de conflicten. De adel was niet akkoord met de bestuurlijke centralisatie en de religieuze intolerantie, en richtte bijgevolg in 1566 twee smeekschriften aan de landvoogdes Margaretha van Parma. Zij was de zus van Filips II en nam voor hem de zaken in de Nederlanden waar. De edelen vormden het *Eedverbond der Edelen* en eisten volledige godsdienstvrijheid in de Nederlanden en wilden het gebied laten besturen door hoge edelen³³. De raadsman van de landvoogdes, Karel van Berlaymont, raadde de landvoogdes echter aan zich niet in te laten met de edelen. Daarop deed hij de befaamde uitspraak *Ce ne sont que des gueux* of ‘het zijn slechts bedelaars’. Later kreeg het afgeleide woord *geus* een positieve betekenis (zie verder)³⁴. Ook wilden de edelen de toestemming van de landvoogdes voor *hagenpreken* of kerkdiensten in de openlucht. Op deze manier konden ze hun leer verkondigen in de Vlaamse en Brabantse steden en hun omgeving³⁵. Bovendien gaat het jaar 1566 de geschiedenis in als het hongerjaar. De graanoogst mislukte en de toevoer van graan uit de Baltische staten stokte. Tot overmaat van ramp leidt de strenge winter tot een hongersnood³⁶. In augustus 1566 vindt echter de belangrijkste gebeurtenis van het jaar plaats. Vanuit Steenvoorde verspreidt de *Beeldenstorm* zich naar grote steden als Antwerpen en Amsterdam³⁷. Radicale protestanten en ontevredenen drongen katholieke kerken en kloosters binnen en richtten er een ravage aan. Alle spanningen van het hele jaar kwamen hier samen. De beeldenstormers richtten zich tegen alles waar het katholicisme in hun ogen voor stond: rijkdom, macht en de magie van misviering en heiligenverering. Vooral het altaar kreeg het zwaar te verduren, aangezien dit de plaats is waar zich de transsubstantiatie, het belangrijkste ritueel van het katholicisme, zich afspeelde. In tegenstelling tot de katholieken kenden de protestanten brood en wijn enkel een symbolische betekenis toe³⁸.

Na de Beeldenstorm heeft Margaretha van Parma geen andere mogelijkheid dan de hagepreken van de calvinisten toe te laten. Filips II is niet akkoord met de politiek van zijn zus, en stuurt in 1567 de hertog van Alva om orde op zaken te stellen. De landvoogdes moet aftreden³⁹ en Alva begon een schrikbewind op zowel politiek, religieus als op economisch vlak. Onder zijn leiding werden de ketterplakkaten hersteld, en richtte een speciale rechtbank op, de *Raad van Beroerten*. Deze werd in de volksmond ook wel eens de *Bloedraad* genoemd,

---

³³ <http://nederlandskatholicisme.ruhosting.nl/GNK/1517-1648reformatie.html> [20/10/2012].

³⁴ [http://nl.wikipedia.org/wiki/Geuzen_\(Tachtigjarige_Oorlog\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Geuzen_(Tachtigjarige_Oorlog)) [10/11/2012].

³⁵ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

³⁶ <http://nederlandskatholicisme.ruhosting.nl/GNK/1517-1648reformatie.html> [20/10/2012].

³⁷ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

³⁸ <http://nederlandskatholicisme.ruhosting.nl/GNK/1517-1648reformatie.html> [20/10/2012]

³⁹ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012]

omwille van het aantal terechtstellingen dat de raad uitvaardigde. Op economisch vlak voerde hij de belastingsmaatregel van de ‘tiende penning’ in. Alle handelaars moesten vanaf dat ogenblik tien procent van de omzet van de roerende goederen afstaan aan de staat. Op deze manier joeg de landvoogd vele burgers en kooplieden tegen zich in het harnas (van Eijnatten & van Lieburg 2005: 152).

Door de repressiepolitiek van Alva tegen de protestanten zien velen van hen zich genoodzaakt in ballingschap in Engeland en Oost-Friesland te gaan. Daar verenigden ze zich in rebelse genootschappen en noemden zich *geuzen*, om zo te verwijzen naar het *Eedverbond der Edelen* uit 1566⁴⁰. 1 april 1572 betekende een radicale ommekeer in de politiek in de Nederlanden: het stadje Den Briel werd door de zogenaamde *watergeuzen* ingenomen. Dit waren zeelieden die in naam van Willem van Oranje tegen de Spanjaarden vochten. Tal van Hollandse en Zeeuwse steden voegden zich bij het gezag van Willem van Oranje. Lokale calvinisten of sympathisanten traden bijgevolg naar voren, vele Zuid-Nederlanders vluchtten naar het Noorden en grote groepen ballingen keerden terug uit Engeland (van Eijnatten & van Lieburg: 154). Ondertussen volgt in 1573 Requenses Alva op als landvoogd van de Nederlanden⁴¹.

De val van Den Briel (1572) was het teken voor een ommekeer in de heersende centralisatiepolitiek. De Zeventien Provinciën, onder leiding van Willem van Oranje, maakten zich vrij van het gezag van Filips II. De Staten-Generaal komen daarom in 1576 in Gent bijeen om orde op zaken te stellen. Deze bijeenkomst resulteert in de *Pacificatie van Gent*⁴². Deze bracht echter geen rust, orde en godsdiensttolerantie, want de protestanten zagen hun kans om het protestantisme door te drijven en op hun beurt de rooms-katholieken te vervolgen⁴³. Als in datzelfde jaar landvoogd Requenses sterft, volgt Don Juan van Oostenrijk hem op⁴⁴.

In het jaar 1578 neemt Alexander Farnese, de hertog van Parma, het bestuur van de Nederlanden over⁴⁵. Een jaar later, in januari 1579, ondertekenen de gewesten Holland, Zeeland, Gelderland, Utrecht, Friesland, Drente en Groningen de *Unie van Utrecht*. Hierin verklaren alle gewesten dat niemand omwille van zijn geloofsovertuiging vervolgd mag

---

⁴⁰ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

⁴¹ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

⁴² De Pacificatie van Gent (ook: *Bevrediging van Gent*) is een op 8 november 1576 gesloten overeenkomst tussen de gewesten van de Nederlanden om zich aaneen te sluiten in een zogeheten Generale Unie. Ze werd ondertekend in de pacificatiezaal van het Stadhuis van Gent. (http://nl.wikipedia.org/wiki/Pacificatie_van_Gent [11/03/2013]).

⁴³ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

⁴⁴ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

⁴⁵ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

worden waardoor de gewetensvrijheid van het individu gewaarborgd werd. Dit verdrag was een primeur in de Europese geschiedenis, hoewel er nog geen sprake was van volledige godsdienstvrijheid. In 1581 ondertekenen dezelfde gewesten *het Plakkaat van Verlatinghe*, waarin ze Filips II definitief afzweren als wettige vorst en partij kiezen voor Willem van Oranje⁴⁶.

De laatste jaren van de Reformatie zijn meteen ook de meest turbulente. Intussen zijn heel wat belangrijke steden in de Nederlanden onder calvinistisch bestuur komen te staan. In Gent wordt zelfs, naar het voorbeeld van Génève, een calvinistische universiteit opgericht. Alexander Farnese weet echter al de steden een voor een opnieuw te veroveren⁴⁷. Na de moord op Willem van Oranje in 1584 te Delft leek de opstand van de protestanten te bezwijken door de weerstand van Farnese. De grootste klap was de val van het calvinistische Antwerpen in 1585⁴⁸. Hiermee eindigt ook meteen de verspreiding van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden. Antwerpen, en de Zuidelijke Nederlanden, komen onder Spaans bewind te staan en worden opnieuw katholiek, terwijl de noordelijke gewesten zich afscheuren van het Zuiden.

Tot slot van dit deel volgt nog een kort overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen van de Reformatie:

1517	Vijfennegentig stellingen van Luther; begin van de Reformatie
1521	Ideeën van Luther worden verboden
1530-1535	Anabaptisme of wederdoperij
jaren '30	Mennonieten
2 ^{de} helft 16 ^{de} E.	Calvinisme
1555	Vrede van Augsburg
1566	Eedverbond der Edelen; Beeldenstorm
1572	Toenemende repressie vanuit het Noorden
1576	Pacificatie van Gent
1579	Unie van Utrecht
1581	Plakkaat van Verlatinghe
1585	Val van Antwerpen

⁴⁶ <http://nederlandskatholicisme.ruhosting.nl/GNK/1517-1648reformatie.html> [20/10/2012].

⁴⁷ http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].

⁴⁸ <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].

In het volgende deel wordt het voorgaande dat hier besproken werd specifiek toegepast op het zestiende-eeuwse Antwerpen. Helaas zijn doublures op deze manier onvermijdelijk en zullen sommige passages uit dit deel terugkomen in het volgende deel.

3.2 De Reformatie in Antwerpen⁴⁹

U moet begrijpen, eerwaarde vader, dat de Antwerpenaren in dat conflict geen kant kunnen kiezen. Als we de Duitse handelaars voor het hoofd stoten, dan steken we het zwaard in onze eigen voet. – Pieter Gillis (Tulkens 2010: 173)

Deze uitspraak van Pieter Gillis, stadsgriffier van Antwerpen in het eerste deel van de zestiende eeuw, geeft meteen de reden aan waarom zijn stad een belangrijke rol speelt in de Reformatie.

Zes maanden na het aanplakken van de vijfennegentig stellingen van Luther, begonnen zijn ideeën al te gisten in de Nederlanden (Voet 1973: 164) en bereikten ze ook al snel Antwerpen. Antwerpen ontwikkelde zich in de zestiende eeuw in sneltempo tot een internationale handelsmetropool en werd het trefpunt voor nieuwe ideeën en afwijkende meningsvorming. In dit proces waren vooral kooplieden uit de Duitse gebieden invloedrijk. Zij introduceerden de nieuwe, hervormingsgezinde ideeën en werden al snel als verdacht beschouwd in de stad. Ook de grensoverschrijdende contacten met kloosterorden speelden een grote rol bij de verspreiding van de nieuwe opvattingen. Vooral het klooster van de Antwerpse augustijnen bleek een broedplaats te zijn door de omgang met Duitse ordebroeders die met Luther contact hadden (Pleij 2011: 103). Dit had tot gevolg dat al in mei 1519 werken van de Duitse monnik verkrijgbaar waren. Halverwege 1520 verscheen de eerste Antwerpse lutherse druk, en nog voor het einde van 1522 zagen dertien andere Latijnse en tien Nederlandse lutherse uitgaven het levenslicht, en dit meestal zonder vermelding van een drukker. De heersende autoriteiten vaardigden al snel een verbod uit betreffende het drukken en het lezen van boeken met de nieuwe ‘ketterse’ ideeën. Zoals reeds vermeld werd, was Karel V overtuigd katholiek. Hij kon in de Duitse gebieden echter geen invloed uitoefenen door de grote macht van de landsvorsten, maar in de Nederlanden kon hij zijn macht wel inzetten om de ketterij te bestrijden (Voet 1973: 164). De prior van de augustijnenbroeders in Antwerpen, Jacob Proost, moest zich bijvoorbeeld eind 1521 te Brussel verantwoorden en herriep dertig uitspraken. Hij werd vrijgelaten, kort nadien terug gearresteerd, en vluchtte uiteindelijk naar Wittenberg (Van

---

⁴⁹ Zie ook: Roose 1963: 1-10.

Isacker 1986: 113-114). Twee andere Antwerpse augustijnermunniken, Hendrik Voes en Jan van Essen, kwamen er niet zo makkelijk vanaf en werden op 1 juli 1523 op de Grote Markt te Brussel verbrand. Zij waren de eerste slachtoffers van de godsdienstrepressie in de Nederlanden (Voet 1973: 164). Naar aanleiding van hun terechtstelling schreef Luther in hetzelfde jaar zijn brief *An die Christen in Holland, Brabant und Flandern*, waarin hij zijn vreugde uitte over de moed van de ‘martelaars’ en tevens de Antwerpenaren aanmoedigde om stand te houden in hun strijd. Ook dichtte hij een lied over het leed van de gestorven kloosterlingen, *Ein neues Lied haben wir an* (Roose 1963: 8).

Het Antwerpse stadsbestuur stelde zich aanvankelijk gematigd op ten opzichte van de nieuwe ideeën. De stad had namelijk veel voordelen bij een zo open mogelijk handelsklimaat, en uitgerekend de verdachte Duitse kooplieden gaven de stad de allure van een wereldcentrum. De Duitsers vormden de meerderheid onder de kooplieden, en waren ook meteen de rijkste groep. Belangrijk voor de Antwerpse economie was de verhuis van het handelshuis van de Fuggers naar Antwerpen. Vanaf dan wordt de naam *Fugger* gebruikt om een multimiljonair in de stad aan te duiden (Pleij 2011: 103). De welstand van de stad aan de Schelde trok ook erg veel geleerden en kunstenaars aan. Zij kozen voor Antwerpen omwille van de mogelijkheid tot vrije uitwisseling van gedachten en een overkoepelend klimaat van tolerantie. De humanist Desiderius Erasmus bracht bijvoorbeeld geruime tijd in Antwerpen door. Voorts speelde de boekdrukkunst in de zestiende eeuw een niet te onderschatten rol, waardoor Antwerpen in de zestiende eeuw tot de belangrijkste boekenstad van Europa uitgroeide. Er werden ook heel wat werken met afwijkende opvattingen over Kerk en staat gedrukt (Pleij 2011: 104).

Uiteindelijk bleek de openheid in de stad erg belangrijk. De landelijke overheid begon na verloop van de tijd de Duitse kooplieden te vervolgen, omdat zij bij uitstek zouden openstaan voor de protestante ideeën omdat hun handelspraktijken het meest gebaat waren bij Luthers vrijdenkerij (Pleij 2011: 104-106). Hierdoor dreigden vele van hen de stad te verlaten waardoor het stadsbestuur vreesde voor het faillissement van de Antwerpse bedrijven. Landvoogdes Maria van Hongarije kon uiteindelijk haar broer, Karel V, overtuigen om de vervolgingen wat te beperken, want de gevaren voor de handel waren overduidelijk (Pleij 2011: 106).

In de Nederlanden ebt de invloed van de lutheranen na korte tijd weer weg. Enkel in Antwerpen blijft het lutheranisme invloed uitoefenen door de aanwezigheid van de reeds bovengenoemde Duitse kooplieden. De aanhangers van Luther gaven echter zo weinig

mogelijk aanstoot en werden bijgevolg door de autoriteiten zo veel mogelijk getolereerd (Voet 1973: 164). Tot 1535 werd dus niet echt ingegrepen door de stadsmagistraten met betrekking tot de religie (Van Isacker 1986: 114).

De aandacht werd gauw afgeleid van het lutheranisme door de nieuwe, opkomende beweging het anabaptisme of de wederdoperij. Deze stroming verspreidde zich snel over de Nederlanden tot in Vlaanderen en Brabant op een revolutionaire en gewelddadige manier. Na de Val van Munster werden de wederdopers echter stille en brave burgers (Voet 1973: 164). Vanaf dan werden er drastische maatregelen getroffen om een einde te maken aan het anabaptisme. Vanaf februari 1535 tot 1577 werden ongeveer 230 wederdopers omwille van hun geloofsovertuiging terechtgesteld (Van Isacker 1986: 114-115).

Terwijl de aandacht nog gevestigd was op de wederdoperij, kwam het calvinisme vanuit het Zuiden aanzetten. Deze beweging bleek het best gewapend te zijn om een vijandige staat het hoofd te bieden (Voet 1973: 165). Het calvinisme vond al snel aanhang in de steden, maar in vergelijking met de wederdopers werden slechts weinig calvinisten geëxecuteerd. Vanaf de jaren zestig heeft Antwerpen echter te kampen met een sterke Waalse immigratiestroom. Op deze manier sijpelt het calvinisme stilaan binnen in de handelsmetropool. Dit zijn vooral handelaars die geen intentie hebben om religieuze propaganda te voeren. Toch verhuizen ook enkele agitators en verbindingssagenten naar Antwerpen om de metropool rijp te maken voor de leer van Calvijn. Deze immigratiestroom werd door het Antwerpse stadsbestuur en de landvoogdes Margareta van Parma als een gevaarlijke dreiging voor de stad beschouwd. (Voet 1973: 166).

Na het jaar 1560 nam de godsdienstige onrust in de Nederlanden met rasse schreden toe. Antwerpen werd meer dan ooit een toevluchtsoord voor velen die elders vervolgd zouden worden. Ze hoopten in Antwerpen aan de plakaten te kunnen ontsnappen dankzij de toegevingen die door de stadsmagistraat bij het overkoepelende gezag werden afgedwongen. Op 12 mei 1559 werd de nieuwe kerkelijke indeling voor de Nederlanden uitgevaardigd. De stad Antwerpen ging hierdoor als zetel van een bisdom fungeren. Aanvankelijk was er geen verzet binnen de stadsmuren, maar na het verspreiden van het gerucht over een mogelijke verscherping van de inquisitie, werd er hevig geprotesteerd (Van Isacker 1986: 115).

Ondertussen had het calvinisme zich opgewerkt tot een stuwende kracht, eerst op godsdienstig vlak en nadien ook op politiek vlak. Het trad politiek meer en meer op de voorgrond door een eigen opvatting over de inrichting van de staat en de maatschappij in reformatorisch perspectief. Bovendien beschikte de beweging over goedgeorganiseerde stoottroepen en

ijverige predikanten. Vanaf het voorjaar van het jaar 1566 konden hun hagenpreken op het Kiel, in Berchem en Borgerhout op steeds meer belangstelling rekenen. De stedelijke autoriteiten waren ondertussen wel geneigd in te grijpen, maar aarzelden omdat ze geen openlijke breuk met de calvinisten wilden veroorzaken om zo de kalmte in de stad te bewaren. Toch liepen midden augustus de eerste berichten binnen over onrusten in de streek rond Poperinge en rond Ieper. Op 20 augustus bereikten de opstanden Antwerpen en in de hoofdkerk van de stad breekt het geweld los. Een groep van ongeveer twintig mensen ging met hamers en bijlen aan de slag om beelden, schilderijen, reliekschrijnen, kerkgewaden, doopvont, orgels en zangboeken te vernielen. De volgende dag werden de vernielingen en plunderingen verder gezet. Op 22 augustus van dat jaar vonden de eerste calvinistische predicaties plaats in de hoofdkerk en de Sint-Walburgiskerk. (Van Isacker 1986: 117).

In september 1566 kregen de calvinisten en de lutheranen eigen kerken in de handelsmetropool. Door het verworven burgerrecht ontstond een verdeeldheid tussen de lutheranen en de calvinisten. De lutheranen distantieerden zich steeds meer van de calvinisten, terwijl deze laatste groep steeds meer het openbare leven in de hand begon te nemen. In 1567 kwam er wat protest, maar uiteindelijk aanvaardden de meeste inwoners de situatie. (Van Isacker 1986: 117-118).

Onder de nieuwe landvoogd Alva kende de stad een opbloei van het katholicisme en kon de handelsmetropool opnieuw als zetel van het bisdom fungeren. Vanaf april 1567 tot 29 augustus 1578 was het rooms-katholicisme opnieuw de enige officieel erkende godsdienst in Antwerpen. Als in 1576 echter de *Pacificatie van Gent* in Antwerpen afgekondigd wordt, worden de plakkaats voorlopig opgeschort en krijgen de niet-katholieken opnieuw meer bewegingsvrijheid in de stad (Van Isacker 1986: 118).

De gebeurtenissen van de opeenvolgende jaren veranderen de kerkelijke situatie in Antwerpen grondig. In 1577 konden de calvinisten de machtspositie veroveren door een vernieuwing van de stadsmagistraat en de aanstelling van acht 'kolonellen' (Van Isacker 1986: 121). De instelling met kolonellen kwam tot stand omdat de bevolking de wijkmeesters, die instonden voor de veiligheid, niet meer vertrouwde. Het nieuwe systeem deelde de bevolking onder acht vertrouwensmannen met bijzonder gezag (Vanderschelden 2010: 18).

Door de grote macht van de calvinisten werden de rooms-katholieken steeds meer in het nauw gedreven. Antwerpen werd op korte tijd een protestantse stad waarin het calvinisme de dominante positie bekleedde. De lutheranen en de anabaptisten waren gedwongen zich bij deze overmacht neer te leggen. (Van Isacker 1986: 121).

Uiteindelijk zouden wapens over de toekomst van Antwerpen beslissen (Van Isacker 1986: 121). De hertog van Parma en landvoogd van de Spaanse koning, Alexander Farnese, concentreerde zich vanaf 1583 vooral nog op de onderwerping van de grote steden in Vlaanderen. Ieper was de eerste stad die moest opgeven; Brugge volgde enkele maanden later. In Gent zette de ondertussen hopeloos geworden strijd zich voort. Intussen had Farnese zijn pijlen op Brabant gericht. Brussel werd al snel geïsoleerd door een kring van garnizoenen, maar het was vooral Antwerpen dat de hertog van Parma interesseerde. De stad was namelijk op korte tijd uitgegroeid tot een groot en machtig bolwerk van de weerstand in het Zuiden, en beheerste bovendien de verbindingen naar het Noorden. Op 3 juli 1584 verlaat Farnese Brugge om zich op Antwerpen te concentreren. Intussen had de stad aan de Schelde echter een energiek en bekwaam burgemeester die de stad leidde: Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, een overtuigd calvinist en een trouwe medewerker van Willem van Oranje (Voet 1973: 225). In Antwerpen had zich een sterk leger verzameld om Farnese weerstand te bieden. Deze koos er echter voor om de stad vanaf op een afstand te blokkeren en langzaam uit te hongeren. Deze tactiek bleek te werken (Voet 1973: 226). Na de capitulatie van Brussel in mei 1585 (Voet 1973: 228), probeert een Zeeuwse vloot de blokkade van Antwerpen te doorbreken, maar dit bracht niets op. De Antwerpse burgemeester, Marnix, had begrepen dat het einde nakende was, en zocht vanaf juni 1585 in het geheim contact met de hertog van Parma. Een maand later ontmoette hij de landvoogd samen met drie Antwerpse vertegenwoordigers en waren de officiële onderhandelingen van start gegaan. Na een maand onderhandelen werden de achtentwintig artikelen van de *reconciliatie*, wat hereniging of verzoening betekent, getekend (Voet 1973: 232-233). Op 27 augustus hield Farnese reeds zijn intocht in stad (Van Isacker 1986: 119). Antwerpen was gevallen, opnieuw in Spaanse handen en bijgevolg ook weer katholiek (Voet 1973: 235). Een nieuwe tijd, zowel op politiek als op kerkelijk vlak, was aangebroken (Van Isacker 1986: 119).

4. Literatuur als wapen

In het volgende deel worden vier refreinen besproken waarin Anna Bijns de strijd aangaat tegen opperketter Maarten Luther. De eerste twee refreinen behoren tot de ‘gewone’ refreinen en worden besproken aan de hand van de intertekstuele verwijzingen naar de Bijbel die we in de werken terugvinden en ook worden de namen verklaard die de dichteres aanhaalt. De laatste twee refreinen vormen echter uitzonderingen op haar andere werken. Daarom worden deze uitgebreider en op een andere manier besproken.

4.1 Situering

Anna Bijns’ werk wordt gekenmerkt door twee grote obsessies: de verdoemde Luther en de minstens zo verderfelijke minnaar. (Pleij 2011: 13). De eerste obsessie neemt in deze verhandeling, en ook in haar leven, de centrale plaats in.

Maarten Luther vormde de aanleiding voor Bijns’ literaire strijd tegen de ketterij. De augustijner monnik kon in Antwerpen vanaf de vroege jaren twintig van de zestiende eeuw op een snel groeiende aanhang rekenen. (Pleij 2011: 97). Hij was volgens Anna enkel en alleen de grote drijfkracht achter de Reformatie. Hij had als enige schuld en droeg alleen de verantwoordelijkheid voor de godsdienstige en politieke storm die in haar tijd woedde. Hij was de grootste ketter die de wereld ooit voorgebracht had. Volgens de dichteres had Maarten Luther de ketterijen die reeds door anderen verspreid werden weer opgedolven en nieuw leven ingeblazen (Roose 1963: 232). Ook verspreidde hij volgens Anna als ‘nieu evangelist’ nieuwe leugens en liet hij zijn volgelingen nieuwe kletspraat verkondigen (Pleij 2011: 99).

Afbeelding 5: Maarten Luther

Net zoals haar tijdgenoten heeft Anna Bijns alle ketterij als *lutherie* beschouwd. Voor haar behielden de bekende woorden van Christus ‘wie niet met mij is, is tegen mij’ (Mat 12:30⁵⁰) de grootste waarde. Bijgevolg kende ze maar twee houdingen: voor of tegen het katholicisme. Daarom deed ze ook geen moeite om een onderscheid te maken tussen de verschillende reformatorische bewegingen, want Luther was toch de grote boosdoener en de leider van alle hervormingsbewegingen (Roose 1963: 237).

---

⁵⁰ <http://www.bijbelarchief.nl/default.asp?id=1395> [1/04/2013].

Aan de hand van de verwijten die we vinden in haar verschillende refreinen heeft men kunnen opmaken wat Anna precies als de *luthersche doctrijne* beschouwde. Deze verwijten verklaren haar haat voor Luther, omdat ze in strijd zijn met de katholieke geloofsleer. Allereerst meende Luther volgens haar dat het geloof voldoende is (Roose 1963: 237), dat Christus voldaan heeft en dat goede werken overbodig zijn. Verder vinden we terug dat de mens geen vrije wil meer bezat, iedereen de Heilige Schrift kon verklaren en bovendien iedereen priester kon zijn. De paus had geen gezag meer, men had geen nood aan hogere geestelijkheid en ook priesters werden afgeschreven. Ook het celibaat werd als overbodig beschouwd (Roose 1963: 238). Voorts verweet Anna Luther dat hij de waarde van vier van de zeven sacramenten ontkende, namelijk de sacramenten van het priesterschap, de heilige eucharistie, de biecht en het huwelijk (Roose 1963: 239). Verder werd de Heilige Maria niet meer als moeder van Christus vereerd, en ook het vereren van andere heiligen was uit den boze. Tot slot werd de waarde van de aflaat ontkend, moest alle versiering uit de kerken verwijderd worden en waren zelfs de kerken overbodig. Voor Anna ging dit alles te ver (Roose 1963: 241).

Toch is Anna's houding in haar refreinen niet zuiver offensief te noemen, maar ook niet zuiver defensief; het was een offensief verzet. Ze verdedigde een gevestigde traditie, maar viel ook de tegenstanders van deze traditie aan. Ze heeft eigenlijk meer tegen de ketters dan tegen hun leer gevochten. Anna heeft geprobeerd een afkeer voor de lutherse leer te creëren door de lutheranen zelf in een slecht daglicht te plaatsen. Ze heeft de lutherse volgers aangeklaagd in de drijfveren die hen leidden, in hun levenswandel en in hun propaganda. Haar strijd was vooral een waarschuwing voor de gewone burger, opdat deze zich niet door de lutheranen en andere aanhangers van reformatorische stromingen zou laten mis- of verleiden (Roose 1963: 225). Deze strijd heeft ze echter niet opgevoerd tot de hoogte van speculatieve theologische discussies; in haar refreinen spreekt enkel een burger die voor haar medemens opkomt. Haar argumenten waren dan ook alleen bedoeld om het gewone volk te overtuigen. Net om die reden maakte ze ook meestal geen onderscheid tussen leer en leven, en nuanceerde ze in het algemeen niet, maar zocht ze naar argumenten die juist door hun onverwacht en direct karakter een schot in de roos waren. Ook verwees ze in haar refreinen telkens naar de materiële nadelen van de hervorming. Zo had ze het vaak over armoede, oorlog en ziekte (Roose 1963: 226). Toch moest haar argumentatie, ondanks het volkse karakter, niet onderdoen voor die van haar tegenstanders. Ze trof de vijand namelijk met zijn eigen wapen: de Schrift, waar zij alleen het Oude en het Nieuwe Testament onder verstond en niet alle boeken die door de Kerk overgeleverd werden. Volgens Roose deed de Bijbel in haar

strijdrefreinen echter niet dienst als illustratiemateriaal, maar vormde deze de grondslag van haar betoog (Roose 1963: 227). Pleij verklaart deze verwijzingen echter op een andere manier. Hij oppert dat de verwijzingen naar de Bijbel het geheel een wetenschappelijk cachet zouden moeten geven (Pleij 2011: 107). Dit zijn mogelijke verklaringen, maar het is ook mogelijk dat Bijns deze verwijzingen gebruikte als ondersteuning voor de argumenten die ze aanhaalt in haar refrainen.

Anna veroordeelde in haar werken dus hoofdzakelijk het succes van de volgelingen van Luther en andere hervormingsgezinden. Deze ‘kettters’ zouden volgens haar de katholieke Kerk ten gronde willen richten. In deze context was vooral de slappe houding van de Kerk ten aanzien van de kettters voor haar een oorzaak van frustratie. Haar Brugse vriend, Stevin van den Gheenste, pastoor van de Sint-Magdalenakerk en tevens rederijker, probeerde Bijns in haar strijd tegen de ketterij bij te staan. Hij spoorde haar aan om door te gaan met haar gevecht, want zij was volgens hem de enige die daartoe in staat was. Stevin bewonderde Anna, niet alleen omwille van haar uitstekende verskunst, maar ook omwille van haar moed om als alleenstaande vrouw weerstand te bieden aan de opkomende ketterij. Zij deed namelijk wat hij zelf niet kon of durfde (Pleij 2011: 14).

Ook de Antwerpse minderbroeders hielpen Anna in haar strijd tegen de ketterij. Door de bemiddeling van haar Antwerpse kloostervrienden kwam haar werk namelijk op de drukpers terecht (zie ook deel 2.2). Maar aan de andere kant bewees Anna de minderbroeders met haar verskunst een dienst. Ze had sinds geruime tijd vaste contacten met het plaatselijke Antwerpse klooster, dat dicht bij haar in de buurt lag. Haar vermogen tot de literaire verwoording van haar haat tegen Luther en de andere kettters was precies wat de broeders nodig hadden (Pleij 2000: 202). Henrick Pippinck, de bezorger van haar derde refrainenbundel, schreef voor deze bundel bijvoorbeeld een uitvoerige opdracht en een minstens zo krachtig voorwoord, dat geheel in de lijn lag van de Antwerpse contrareformatie. Ook verwijst hij naar het verwoeste minderbroederklooster, dat tijdens de Beeldenstorm in 1566 in vlammen opging. Pippinck zag in Anna’s werk een aangewezen wapen om het gevecht tegen de kettters verhevigd aan te gaan. Dergelijke opvatting was niet vreemd bij de minderbroeders, want juist met gedrukte teksten in een aanzienlijke oplage kon men de massa tot de gewenste vroomheid en daadkracht bewegen. Ook konden de teksten waarschuwen voor de sluwe vossen van de ketterse reformatie, die onder de schijn van de deugden de christelijke wereld probeerden te verwoesten (Pleij 2000: 203).

Ook de Antwerpse kooplieden bleven niet gespaard van Bijns' aanvallen. De handelaars waren een doelwit omwille van hun (vermeende) ketterse sympathieën. Anna koppelde bovendien haar afkeer voor deze groep aan de eeuwenoude agressie van de Kerk tegen inhalingheid en woeker.⁵¹ Ze viel de geldzucht van de kooplieden meermaals aan in haar werken, bijvoorbeeld in het refrein op de stokregel *'t sijn bruerkens in Kisto, die't wel besiet*. Hiermee bedoelde ze dat deze ketterse kooplieden geen broeders van Christus waren, maar wel in de Geldkist. Ze waren volgens haar ook de oorzaak van het goedkeuren van woeker in een verhevigde vorm tot een normale handelspraktijk (Pleij 2011: 106).

Anna's heftige aanvallen op de ketterij en de Antwerpse kooplieden strookten niet met het gematigde beleid van het Antwerpse stadsbestuur (Pleij 2011: 106). Maar net hierdoor verwierf ze faam in de orthodoxe kringen, en sympathie bij een ruimer publiek van gematigde katholieken. Vele burgers maakten zich namelijk zorgen over het buitensporig uitpakkende kapitalisme in de stad, dat steeds meer slachtoffers eiste en daardoor het aanzien van de stad aan de Schelde schaadde (Pleij 2011: 107).

Volgens Anna was dit alles de schuld van de lutheranen, die onder het mom van nieuwe godsvrucht enkel uitbuiting preekten. Dit liet ze meermaals blijken in de talrijke refreinen, waar haar scheldpartijen op de kettters ingenieus verweven werden met betogen over het verderfelijke van de nieuwe leer en de verwijzingen naar Bijbelplaatsen. Anna verwierf hierdoor een reputatie die tot ver buiten de stadsgrenzen reikte. De Latijnse vertaling van haar refreinenbundel uit 1529 bezorgde haar bovendien de reputatie van Antwerpse ketterjager, en door het steeds vermelde 'maagd' nam deze reputatie zelfs Jeanne d'Arc-achtige contouren aan (Pleij 2011: 107).

Anna's actieve protest was in de zestiende eeuw hoogst uitzonderlijk. Niet alleen doordat ze een vrouw was, maar zo'n vurige stellingname in literaire werken kwam in rederijderskringen maar zelden voor (Pleij 2011: 109). Haar literaire offensief lag in het verlengde van de overtuiging dat lekengeletterdheid en boekdrukkunst de favoriete wapens van de hervormers waren. De kettters lieten hun verderfelijke boeken massaal drukken om dan alle exemplaren als geschenken weg te geven (Pleij 2011: 111). Anna stond in de rederijderskringen dus tamelijk alleen met haar felle uithalen naar de kettters (Pleij 2011: 112). Toch koesterden enkele van haar collega-rederijders diepe bewondering voor haar, zoals de reeds vermelde

---

⁵¹ Onmatig hoge rente, verkregen door misbruik te maken van iemands geldnood (<http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=woeker&lang=nn> [9/03/2013]).

Stevin van den Gheenste. Andere rederijkers toonden eerder terughoudendheid (Pleij 2011: 113).

4.2 Luther is de allerergste

- I**
God almachtich ons hemelsce vadere
Wilt dat sijn kinderen alle gadere
Sijn rijcke besitten duer tribulatie⁵² (Mat vi)
Hier om gehingt hi uut minlijcker adere
5 Dat valsce propheten so lang so quadere (Actu xiiii)
Ter werelt verwecken twist en turbatie (i Corin xi)
Op dat de goede duer haert temptatie
Hier werden beproeft en namaels verheven
Uut scriftueren neme ic mijn fundatie
10 En als ic vinde in mijn contemplatie
So hebben de kettters veel quaets bedreven (i Timo i)
Eerst Hermogenes, Philetus in haer leven
Die Paulus predicatie weder stonden
Maer onder al daerwi af vinden bescreven
15 Noyt arger dan luther en was ghevonden.
- II**
Van hem so spreectmen over dusedent milen
Sijn leere vliecht als venenighe pilen
Daer veel kersten sielen me werden vermoordt
Tes waer men heeft kettters vonden bi milen
5 Vernufter dan Luther quaet om versubtilen
Die uut hem selven nieu erroren brachten voort
Maer meest alle ketterie die is gehoort
Heeft Luther als valsch veninich serpent
Naer hem getrocken en duer sijn woort
10 Wert si verbreyt en als nieu georboort
Dat voortijts verbrant is wert weder geprent
Noyt en hadt de duvel beter instrument
Sijn dobbel bedroch is seer quaet om gronden
Dus seggic noch eens, want nu blijct present
15 Noyt arger dan Luther en was ghevonden
- III**
Doude ketterie heeft hi tsamen gheraep
Die lach begraven inden hoek verscraept
En heeften vanden sine wat ane ghelapt
Van uitgeelopen moniken wert hy vercnaept
5 Die tegen hem spreect teghen eenen oven gaep

---

⁵² Tegenspoed, narigheid, beproeving.

Sonder redene hi na sijn sinlicheit clapt
Al waert Lucifer selve waer ghecapt
Hi en soude niet veel argher mueghen wesen
Heel kerstenrijc duer hem in overheden verslapt
10 Voor soeten wijn hi valsch venijn uut tapt
Was Arrius quaet, niet beter en is desen
Als Manicheus, Marcion, wert hi gepresen
Ebion, Elvidius, snooder dan honden
Maer wat quaet dat wi van dandere lesen
15 Noyt arger dan Luther en was ghevonden

IV

Hi heeft sijn venijn nu uute ghespoghen
Dat hi ouer veel jaren hadde ghesoghen
Uut oude verdoemde ketterlycke boecken
En daer toe heeft hi nieu logenen geloghen
5 Veel quaets gespuys heeft hi aen hem getogen
Aenmerct sijn discipulen aen alle hoecken
Hoe si blasphemeren, achterclappen vloecken
Overspeelders, bedriegers, meest aen hem houwen
Vertwijfelde papen, die god niet en roecken
10 Maer ghemac en alle wellusticheit soecken
Verloopen religiosen, mans en vrouwen
Dien raedt hi dat si malcanderen trouwen
Gelijc sijn scriften openbaer orconden
Ic segge op dat elc tvenijn mach schouwen
15 Noyt argher dan Luther en was gevonden

V

Een duve wert op sijn schoudere geset
Gelijc den valschen prophete Machomet
Want bedrooch dye tvolc luther doet van gelycke
Ic en weet hem waer bi compareren bet
5 Hi geeft een saechte gemackelijke wet
Daer hi mede trect dar me metten rijcken
Vasten maect hoeft sweer, het doet beswijcken
Maer eten en drincken thertken vermaect
Hier om prijst hem tvolc somen liet blijcken
10 Moniken en nonnen gaen tsamen strijcken
Hi preect al vriheyt daer meest elc na haert
Hi latet al toe dat den vleesce wel smaect
Dees gripende wolf heeft veel scapen verslonden
Dus seggic noch eens, mi en roert wie dlaect
15 Noyt argher dan Luther en was gevonden

VI

Wat is duer hem gestort, al christen bloets
Hi maket volc weerspannich vol overmoets

Donderlaten steken tegen haer prelaten
 Wat doet hi al quaets wat belet hi al goets
 5 Tis meer dan wondere dat in yemant vroets
 Sijn valsche leeringe can ghevaten
 Hi is thooft van allen apostaten
 Een volmaect doctoor in de ketterie
 Capiteyn van allen, dronckaerts en fraten
 10 Als Donatus, hoveerdich, ketter verwaten
 Valdo, Wiclef, Johannes Hus, dees drie
 Hieronimus van Pragen, dits een compaengie
 Van Lucifer als valsce leeraers ghesonden
 Ic late mi duncken na mijn fantasie
 15 Noyt arger dan Luther en was ghevonden.

VII

Princen en princessen, redelijcke gheesten
 Schout de lutherianen in alle feesten
 Den luegenachtigen geest heeftse beseten (iii Reg xxii)
 Overliet den hoop van de minsten totten meeste
 5 Si verachten gods wet, si leven als beesten
 Vliet de serpente oft ghi wert ghebeten
 Want onder alle valsche propheten
 So en heeft men niet so boosen gevonde bicans
 Als Luther, die door sijn valsch vermeten
 10 Uut grooter houerden waent alleene meer weten
 Dan alle heylighe gheleerde mans
 En hout hant me ane aender kettters dans
 Als capiteyn draecht hy den standaert ontwonden
 Dus sluyt ic al heb ic wedersegghers nochtans
 15 Noyt arger dan Luther en was ghevonden.

(Bijns (I) 1987: 138-144)

Om aan te tonen dat Maarten Luther de allerergste ketter was die de geschiedenis ooit gekend heeft, schreef Anna Bijns het refrein op de stokregel *Noyt argher dan Luther en was ghevonden*. Het bestaat uit zeven strofen met telkens vijftien regels. Volgens Roose (1963: 210) schreef Bijns het refrein op 19 juli 1527. Deze datum heeft hij kunnen bepalen aan de hand van de gegeven data en rankschikking uit handschrift B. Het refrein is opgenomen in haar eerste bundel uit 1528.

Anna begint dit refrein met de vermelding dat de wereld al veel kwaad gekend heeft. Dit leidt ze namelijk af uit de Bijbel, en tot haar verbazing vindt ze in de Heilige Schrift ook namen van kettters terug. Toch komt ze aan het einde van de eerste strofe al tot de conclusie dat er voor haar geen ergere ketter dan Luther bestaat.

De leer van Luther verspreidt zich toch snel onder de gelovigen, waardoor volgens Anna al vele christelijke zielen door de augustijnse monnik vermoord werden. Hij zou namelijk de oude ketterijen van onder het stof gehaald hebben en ze nieuw leven ingeblazen hebben. Deze gedachte vormt het thema van de tweede en de derde strofe. Dit is ook voor haar het bewijs dat Luther wel de grootste, maar niet de verstandigste ketter is. Zijn ketterijen zijn immers al lang door anderen verspreid. Hij heeft ze alleen maar opgedolven en opgefrist (Roose 1963: 232). In de tweede strofe haalt ze ook het voor haar niet ongebruikelijke argument *Noyt en hadt de duvel beter instrument* aan. Ze ziet namelijk in Luther niets anders dan een instrument van de duivel, en laat dit meermaals blijken (Roose 1963: 231). In de derde strofe vergelijkt ze Luther verder nog met andere ketteren uit de geschiedenis. Toch komt ze aan de het einde van deze delen opnieuw tot dezelfde conclusie: men zal nooit een ketter tegenkomen die erger is dan Luther.

In de vierde strofe komt het motief van de oude ketterijen opnieuw aan bod. Zoals ze in de tweede strofe al zei, heeft Luther de oude ketterijen nieuw leven ingeblazen. Hierbij voegt ze nu echter dat de Duitse reformator nog enkele nieuwe ‘leugens’ aan de oude ketterij toegevoegd heeft. Volgens Anna worden hierdoor alle gelovigen door hem in de foute richting geduwd. In de vijfde en de zesde strofe zet ze haar tirade aan Luther verder, en haalt ze nog andere ketterse namen aan. Ondanks dit alles komt ze opnieuw tot hetzelfde besluit: Luther is de allerergste.

In de zevende en laatste strofe, de Prince-strofe, bereikt Anna’s kritiek het hoogtepunt. Ze verwijt Luther dat hij voordoet meer te weten dan alle geleerden samen. Hij is de leider van de hervormingsbeweging die Europa teistert, en niemand anders. Voor de laatste keer in dit refrein besluit de dichteres dat Luther de allerergste ketter is die ze ooit gekend heeft.

In dit refrein probeert Anna met andere woorden het volk in te lichten en te waarschuwen voor de gevolgen die Luther aanricht met zijn nieuwe manier van denken over de Bijbel. Ze houdt het puur bij een heldere beschrijving van zijn misdaden, en poogt het volk te overtuigen om de ‘nieuwe profeten’ te mijden.

In voorgaande hoofdstukken werd al duidelijk dat de schaduw van Maarten Luther Anna’s beeld van de Reformatie blijft beheersen. Sporadisch vindt men in haar refreinen verwijzingen naar andere ketteren. Deze worden echter slechts aangehaald om toch maar weer eens aan te tonen dat Luther van alles de schuld is (Roose 1963: 236) en de allerergste ketter is die de mensheid gekend heeft. Dat laatste is het geval bij dit refrein. Hier haalt Anna veertien namen uit de Klassieke Oudheid of Middeleeuwen aan om te bewijzen dat Luther de allerergste is.

De naam Calvijn komt overigens maar tweemaal in haar werk voor, en dat pas in haar derde gedrukte bundel (Roose 1963: 237). Deze verwijzingen naar andere personen zijn belangrijke elementen in haar refreinen die zeker niet onbesproken mogen blijven. De personen die in dit refrein voorkomen, worden daarom kort besproken. Uit hun levensgeschiedenis zou duidelijk moeten worden waarom de rederijkster hen vermeldt in haar refrein.

Eerst Hermogenes, Philetus in haer leven

Die Paulus predicatie weder stonden

(Bijns (I) 1987: 138)

In de eerste strofe haalt ze de naam van Hermogenes en Philetus (beide in het elfde vers) aan. Volgens Lode Roose (Bijns (II) 1987: 171) verwijst Anna Bijns met de naam Hermogenes naar een gnostisch leraar die aan het eind van de tweede eeuw leefde. Hij leerde dat de materie eeuwig is en ook de bron is van alle kwaad. Het kan echter ook zijn, dat Bijns niet Hermogenes bedoelde, maar wel Hymenaeus, aangezien deze samen met Philetus in de Bijbel (2 Timoth. 2:17) vermeld wordt. Door Paulus werd Hymenaeus en Philetus verweten dat ze zich aan profane beuzelpraat schuldig maakten. Deze laatste verklaring lijkt de meest plausibele, aangezien de Bijns op het volgende vers (12) Paulus ook aanhaalt.

Al waert Lucifer selve waer ghecapt

(Bijns (I) 1987: 140)

In de derde strofe noemt de dichteres zes personen die ze vergelijkt of in verband brengt met Luther. De eerste die we tegenkomen in de zevende vers is Lucifer. De naam *Lucifer* is afgeleid van de Latijnse samenstelling uit *Lux* (in de genitief: *lucis*), dat ‘licht’ betekent, en *ferre* of ‘dragen’. Ook is het een vertaling van het Griekse *phosphoros*, en betekent ‘lichtdrager, morgenster’. Het is een van de namen die in de christelijke geloofsleer gebruikt wordt als benaming voor de vorst van de demonen, die voorgesteld wordt als een gevallen engel. Deze benaming vindt zijn oorsprong in het spotlied op de koning van Babel in het boek Jesaja (14:4-23). De koning wordt in het lied vergeleken met de uit de hemel gevallen morgenster. In de apocalyptische literatuur wordt dit motief overgedragen op de vorst der engelen. Hij werd met een aantal van zijn engelen uit de hemel gestoten en als een vallende ster op aarde gegooid (Grote Winkler Prins (XV) 1990: 48).

Was Arrius quaet, niet beter en is desen
Als Manicheus, Marcion, wert hi gepresen
Ebion, Elvidius, snooder dan honden
(Bijns (I) 1987: 140)

Wat verder komen we de naam *Arrius* tegen. Deze ‘aartsketter’, Arius, leefde van ca. 250 tot 336 en was priester in Alexandrië. Hij loochende in zijn prediking de godheid van Christus (Bijns (II) 1987: 131).

In het volgende vers treffen we Manicheus en Marcion aan. Manicheus, of Mani, was een Perzische godsdiensthervormer in de derde eeuw na Christus. Hij is de vader van het manichaeïsme, een stroming die verkondigt dat de wereld tussen twee eeuwige, gelijkwaardige en elkaar bestrijdende beginselen verdeeld is: het goed en het kwaad (Bijns (II) 1987: 173). De christenen daarentegen maken het kwaad aan God ondergeschikt, waardoor de opvatting van Manicheus het type van alle ketterij geworden is. Marcion was een bisschop die rond 144 een eigen kerk stichtte in Rome. Hij ontkende onder meer de geboorte en de lichamelijke van Christus (Bijns (II) 1987: 174).

Nog in de derde strofe, op het dertiende vers, vinden we de namen Ebion en Elvidius (Helvidius). Deze eerste stichtte vermoedelijk de sekte de *Ebionieten*. Deze groep loochende de goddelijke natuur van Christus. De laatste van de derde strofe, (H)Elvidius, was een Romeinse leek uit de tweede helft van de vierde eeuw. Hij was een van de hoofdfiguren uit de anti-ascetische en anti-mariologische beweging die bestreden werd door Hieronymus (Bijns (II) 1987: 174).

Een duve wert op sijn schoudere geset
Gelijc den valschen prophete Machomet
(Bijns (I) 1987: 142)

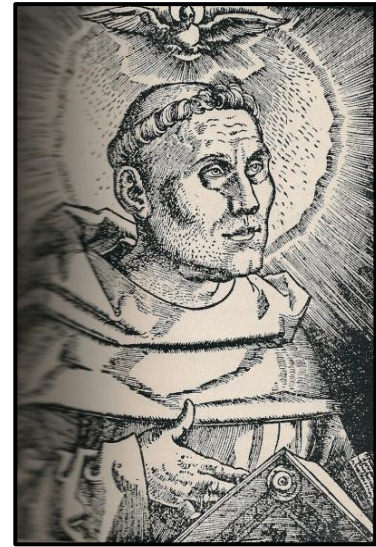
In de vijfde strofe wordt slechts een naam vermeld: Machomet, die in de moderne spelling bekend staat als Mohammed⁵³, de stichter van de Islam. Zijn oorspronkelijke naam is *Moehammed*, wat in het Arabisch ‘geprezen’ betekent. Mohammed stierf in 632 te Medina. Als geboortjaar wordt het jaar 570 verondersteld, maar dit is niet zeker. Hij werd geboren te Mekka in het verarmde, maar niet onbelangrijke geslacht Hâsjim. In verband met zijn

---

⁵³ <http://gtb.inl.nl/> [13/03/2013] (WNT i.v. Machomet).

levensgeschiedenis beschikt men enkel over de Koran als bron, waardoor er niet veel zekerheid is over de gebeurtenissen in zijn leven (Van der Meer 1953: 957).

Deze naam komt meerdere keren voor in Bijns' oeuvre, en dit vaak in verbinding met de duif, zoals hier het geval is en bij het refrein op de stokregel *Machomets duve is op Luther ghevallen*. Deze associatie vond waarschijnlijk haar aanleiding in een prent waarop Luther met een duif boven het hoofd voorgesteld werd. Er bestaat inderdaad dergelijke houtsnede, die in 1521 door Hans Balung Grien vervaardigd werd. Anna interpreteert deze voorstelling van Luther als de duif van Mohammed die over Luther haar vleugels gespreid heeft (Roose 1963: 209) en van hem een trouwe volgeling gemaakt heeft (Roose 1963: 210).

Afbeelding 6: Houtsnede van Luther

Als Donatus, hoveerdich, ketter verwaten
Valdo, Wiclef, Johannes Hus, dees drie
Hieronimus van Pragen, dits een compaengie
(Bijns (I) 1987:143)

In de voorlaatste strofe haalt de dichteres vier namen aan uit de, vanuit haar oogpunt, recentere geschiedenis. Donatus, de leider van het donatisme (vers 10), is nog een uitzondering op deze vaststelling. Het donatisme van Donatus was een schismatiserende beweging die in 312 in Carthago ontstaan is. De beweging propageerde de ongeldigheid van de sacramenten die door ketters en zondaars toegediend werden (Bijns (II) 1987: 176).

Op het volgende vers van de zesde strofe worden Valdo, Wiclef en Johannes Hus genoemd. Deze eerste is Patrus Waldes. Hij stichtte rond 1216 de waldenzen, een radicale lekensekte die zich tegen onder meer de aflaten en de leer van het vagevuur verzette (Bijns (II) 1987: 176).

Met *Wiclef* verwijst Anna Bijns naar John Wyclif (1330-1384), een Engelse geleerde, filosoof, theoloog en kerkhervormer uit de veertiende eeuw (Bautier & Auty 1998: 391). Wyclif gold in zijn tijd als een extreme realist (Bautier & Auty 1998: 392), wat betekent dat hij, net zoals Plato, aan de algemene begrippen of universalia een werkelijk bestaan toekent en de werkelijkheid beschouwt als een flauwe afspiegeling ervan (Grote Winkler Prins (XIX) 1990: 393.) Met zijn opvatting veroorzaakte hij verscheidene controversen op verschillende vlakken. Het belangrijkste punt uit zijn leer is het feit dat hij zijn realisme niet kon verzoenen

met de transsubstantiatieleer, die een volledige vernietiging van brood en wijn aannam. Hij pleitte voor de erkenning van de figuratieve aanwezigheid van Christus bij de eucharistie. Ook beschouwde Wyclif zich als een profeet, die met behulp van het Oude Testament een heilsboodschap aan het volk over te dragen had (Bautier & Auty 1998: 392).

De laatste naam op het zevende vers is Johannes Hus (Huss). Hus werd geboren in 1371 en stierf in 1415 op de brandstapel te Konstanz. Hij was een reformator uit Bohemen die beïnvloed werd door John Wyclif. Hij beklagde het verval van de kerk en de rijkdom van de kloosterlingen en prelaten⁵⁴ (Bautier & Auty 1991: 230). Verder veroordeelde hij de aflatenhandel en weigerde hij de hiërarchie in de Kerk te erkennen. Naar zijn mening moest Jezus Christus het enige hoofd van de Kerk zijn, en eiste hij van de paus, de curie⁵⁵ en de prelaten een apostolisch leven. De wet van God werd in het leven boven de wereldlijke wetten geplaatst. Later werd Hus als ketter verbrand omdat hij het herroepen van zijn uitspraken over zijn opvattingen met betrekking tot de Kerk weigerde. Na zijn terechtstelling werd zijn as in de Rijn uitgestrooid. Zijn dood en de dood van zijn volgelingen had de bekende Hussitenbeweging als gevolg (Bautier & Auty 1991: 231).

De laatste persoon die Anna Bijns in haar refrein vermeldt (strofe 6, vers 12) is Hiëronymus van Praag. Hiëronymus was een tegenstander van de Hussitenbeweging en een aanhanger van de kerkhervorming in zijn tijd. Hij schreef tijdens zijn leven meerdere theologische en anti-hussitische werken (Bautier & Auty 1991: 5).

Anna Bijns verwijst in haar refreinen ook vaak naar bepaalde tekstplaatsen uit de Bijbel door middel van marginale aanwijzingen. De status van deze verwijzingen is echter niet altijd duidelijk, omdat ze bij de verschillende versies van haar refreinen uit de verschillende gedrukte bundels en verzamelingen van elkaar durven afwijken. Men gaat er dus vanuit dat een aantal van die marginalia niet door Anna Bijns zelf zijn toegevoegd, maar wel door een redacteur. Toch geldt voor alle marginale aanwijzingen dat ze door hun aanwezigheid en door expliciet een verband te leggen met een bepaalde Bijbeltekst een extra betekenis aan het refrein geven. Een probleem is dat de moderne Bijbelvertalingen anders zijn dan deze uit de Middeleeuwen. Dit verschil heeft vooral betrekking op de indeling in hoofdstukken en op de vertaling zelf, aangezien soms andere verwoordingen tot interpretatieverschillen kunnen

---

⁵⁴ Prelaten zijn geestelijken met een hoge rang en veel autoriteit in de christelijke kerk (<http://www.encyclo.nl/begrip/prelaten> [12/03/2013]).

⁵⁵ De Romeinse Curie (Latijn: *Curia Romana*) is het bestuursapparaat van de paus en wordt gevormd door de organen van de Heilige Stoel die de paus bijstaan in het vervullen van zijn taken als hoofd van de Rooms-katholieke Kerk (http://nl.wikipedia.org/wiki/Romeinse_Curie [12/03/2013]).

leiden (Keßler en Šorm 2010: 124). Voor het onderzoek naar de marginale verwijzingen in dit en het volgende refrein werd voor de verwijzingen naar het Nieuwe Testament gebruikt gemaakt van de Nederlandse vertaling van de Latijnse Vulgaat door Joannes Theodorus Beelen uit 1909/1910. De passages uit het Oude Testament werden aan de hand van *De heilige boeken van het Oude Verbond* uit 1933 (tweede druk) bestudeerd.

In dit refrein met de stokregel *Noyt argher dan luther en was ghevonden* wordt vijf keer naar Bijbelplaatsen verwezen. Deze verwijzingen worden telkens kort besproken en verbonden met het desbetreffende vers.

[1] Sijn rijcke besitten duer tribulatie⁵⁶
(Bijns (I) 1987: 138)

In de marge van dit vers (derde vers van de eerste strofe) verwijst Anna Bijns, of de editeur, naar een passage uit het evangelie van Mattheus (Mat vi), namelijk naar het zesde hoofdstuk. De passage bevat inhoudelijk het vervolg van de Bergrede van Jezus Christus. Jezus verkondigt de wijsheid dat de goede werken, zoals aalmoezen geven en vasten, niet gedaan moeten worden om lof bij de mensen te verkrijgen, maar wel om God te behagen. Verder verkondigt hij ook dat niet naar vergankelijke, maar naar onvergankelijke goederen moet streven (Beelen (I) 1909: 42). Het is niet erg duidelijk waarom deze passage precies met het vers uit het refrein verbonden wordt, maar een mogelijke verklaring is dat bedoeld wordt, dat echte rijkdom enkel bereikt kan worden door beproeving, waarbij ze onder *rijkdom* ‘de liefde van God’ verstaat.

[2] Dat valsce propheten so lang so quadere
(Bijns (I) 1987: 138)

Wat verder in de eerste strofe, met het vijfde vers, verwijst Anna Bijns naar het veertiende hoofdstuk van de Handelingen van de Apostelen uit het Nieuwe Testament (Actu xiiii). Inhoudelijk beslaat dit hoofdstuk een deel van het verhaal van Paulus en Barnabas. Te Iconië hebben ze vele Joden en heidenen tot het christendom bekeerd, maar ze ondervinden toch veel tegenstand, waardoor ze de stad moeten ontvluchten (Beelen (II) 1909: 110). Het is echter niet duidelijk waarom Bijns naar dit Bijbels hoofdstuk verwijst, omdat er geen expliciete verwijzing te vinden is.

---

⁵⁶ Tegenspoed, narigheid, beproeving (<http://gtb.inl.nl/> [12/03/2013]).

[3] Ter werelt verwecken twist en turbatie

(Bijns (I) 1987: 138)

Bij het zesde vers van dezelfde strofe verwijst het marginale bijschrift naar het elfde hoofdstuk uit de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs (i Corin xi). In het vers zelf stelt Anna Bijns dat er reeds erg veel valse profeten kwaad en verwarring in de wereld veroorzaakt hebben. De passage uit de Bijbel waarnaar Anna verwijst, gaat over de eucharistie, die door de christenen als het allerheiligste sacrament beschouwd wordt. De apostel Paulus verwijt de Corinthiërs dat ze het lichaam en bloed van Christus niet willen delen met de gemeenschap, waardoor ze ingaan tegen de christelijke geloofsleer. Bij de Corinthiërs eten verder de rijken en de armen apart. Ze zaten niet aan een gemeenschappelijke tafel en wachtten niet op elkaar, wat in strijd is met het verhaal over het Laatste Avondmaal, waar alle apostelen en Jezus aan dezelfde tafel zitten. Verder hadden de rijke Corinthiërs genoeg te eten en maakten ze zich zelfs aan overdaad schuldig, terwijl de armen honger leden (Beelen (II) 1909: 429).

De reden waarom naar hen verwezen wordt, is duidelijk: de Corinthiërs gingen in tegen de christelijke geloofsleer wat het sacrament van de eucharistie betreft.

[4] So hebben de kettters veel quaets bedreven

(Bijns (I) 1987: 138)

Bij het elfde vers van dezelfde strofe vinden we een verwijzing naar het eerste hoofdstuk van de eerste brief van Paulus aan Timotheus. Hierin stuurt Paulus Timotheus naar Ephese om een strijd aan te gaan tegen de dwaalgeesten (of anders gezegd: kettters) en ze terecht te wijzen. Ook raadt Paulus Timotheus aan om zijn goed geweten te bewaren, en verwijst hierbij naar Hymenaeus en Alexander, die daar niet in geslaagd zijn (Beelen (III) 1910: 44).

Ook hier is de reden duidelijk waarom Anna naar deze passage verwijst, aangezien Hymenaeus nog verderop in het refrein vermeld wordt (zie boven bij 'Hermogenes'). Hymenaeus en Alexander waren waarschijnlijk ook op missie gestuurd, net zoals Timotheus, maar zij zijn er niet in geslaagd om hun goed geweten te bewaren en zijn overgelopen naar de dwaalgeesten. Later in hoofdstuk twee van de tweede brief aan Timotheus treffen we Hymenaeus nog eens aan. In de Bijbel staat, dat beide afvalligen de lichamelijke verrijzenis van Jezus loochenden. Zij geloofden enkel in een geestelijke of zedelijke opstanding, waardoor ze het christelijke geloof verwoestten (Beelen (III) 1910: 75). Voor Anna Bijns

hoorden deze personen dus zeker thuis in de categorie van de ketters, en verwijst ze om haar oordeel te staven nog naar de passage uit het Nieuwe Testament.

[5] Den luegenachtigen geest heeftse beseten
(Bijns (I) 1987: 144)

Op het einde van haar refrein (het derde vers van de zevende strofe), verwijst Anna Bijns dit keer naar een passage uit het Oude Testament, meer bepaald naar het tweeëntwintigste hoofdstuk van het derde deel van de Koningen⁵⁷ (iii Reg xxii). In dit hoofdstuk staat koning Achab centraal. Hij wil Ramoth in Galaad van de Syriërs ontnemen, en raadpleegt daarvoor enkele personen om te overleggen (Boeken van het Oude Verbond (II): 767). Belangrijk in de samenhang met het refrein zijn verzen achttien tot drieëntwintig. De koning Achab vraagt raad aan Micheas en deze waarschuwt hem voor de leugengeest van andere profeten (Boeken van het Oude Verbond (II) 1933: 770-771).

4.3 Het duivels gevaar bevindt zich op aarde

I
Een vertwifelt ketter argher dan een Jode
Verloochent munck recht antechrists bode
En alle tvolcxken van sijnder partijen
Verleyden de menscen in spijte van gode
5 Twaer wel van node dat mensevlode
Als draken serpentes venijnige prien
Si bringen doctours in theologien
Tot ketterien
Veniniger dan oyt basiliscus hanen
10 Si verstaen scriftuere na haer fantasien
Cloosters abdien
Bederven dese boose lutherianen
Als heidenen turcken ende soudanen
Breken si beelden in kercken, in capellen
15 Hoe sal ic se best noemen na mijn wanen (Gen iii)
Tzijn eertsche duvels die de menscen quellen

II
Het helsce serpent, sijn fenijn uut spooch
Waer duere hi ons ouders te valle tooch

---

⁵⁷ In de moderne vertaling van het Oude Testament worden de vier delen van de Koningen opgedeeld in delen een en twee van de Kronieken en delen een en twee van de Koningen. In de moderne vertaling zou het derde deel van de Koningen uit de Vulgaat dan het eerste deel van de Koningen zijn (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Septuagint> [22/03/2013]).

Eet van der vrucht, sprac hi, ghi sult god gelijcken
 Goet en quaet weten, merct hoe hise bedrooch
 5 Ghi en sult niet sterven, de duvel looch
 Dus doen ooc seijn dienaers in alle wijcken
 Sie trecken tvolc met looscn practijcken
 So men siet blijcken
 Si preken vryheit, daer de menscen na haken
 10 Het honich si om den mont al strijcken (Roma xx)
 Den armen den rijcken
 Ontraden si vasten, bidden en waken
 Si prisén gemac, scerpheit si laken
 Hier duer bringen si veel sielen ter hellen
 15 Ic legt u al tsamen, wilt de waerheit smaken
 Tsijn eertsce duvels die de menscen quellen

III

Gelijc christus sijn discipulen uut sandt (Mat xvi)
 So sendt ooc de sine de helsche viant
 Die hem wel stoutelic derven vermeten
 Scriftuere uut te leggen na haer verstant
 5 Discoort verweckende over alle dlant
 Als scorfte scapen vander kercken gespleten
 Ongeleerde buffels die niet en weten
 Griexsche poeten (Mat vii)
 Uutgelopen muncken, verkeerde van sinnen
 10 Wacht u wilt cristus woort niet vergeten
 Tsijn valsche propheten
 Al scijnent scapen, tsijn wolven van binnen
 Aen haer vruchten sult ghise kennen (Mat xxv)
 Als bocken, niet als scapen salmense tellen
 15 Weer lutherianen oft lutherinnen
 Tsijn eertse duvels die de menscen quellen

IV

Sie liegen luegenen, si scriven brieven (Ezechie xiii)
 Si stelen naem en fame, arger dan dieven
 Si waren ooc weerdich meerder pine
 Haren helscen vadere si ghelieven
 5 Geestelic en weerlic, si gerieuen
 Het is hen alleleens, weer munc oft bagijne
 Si bieden elcken van haren venijne
 In goeden schijne
 Stroyen si haer valsche verdoemde boecken
 10 Tsijn eertsce neckers ic blive by dmine
 Een volle dosijne
 Mutsearden aenden eers, ic en wilse niet vloecken
 Men spaertse te seere, dit doetse vercloecken
 De vos ende de wolf sijn goede ghesellen

- 15 Sie roepen den geest, maer tis tvleesch datse zoeken
Tzijn eertsce duvels die de menschen quellen

V

- Haer ketterlijcke boecken doen si prenten
En scinckense wech als groote presenten
Om datse tvenijn wel souden verbreyden
Hooft watse noch doen, dees valsce serpente
- 5 Si gaan in cloosters met haren argumenten
De gheestelike maechden smeken en vleyden (Ezechie xiii)
Wat sit ghi hier gesloten, wilt van hier sceyden
En gaet u vermeyden
Wast en vermenichfuldicht, het sijn gods woorden (Gen i)
Wilt dit vervullen, rasch sonder beyden
Elc mocht wel screyden
Dat sie den sielen dus deerlijc vermoorden
In dooste, in dweste, suden en noorden
Al omme sijt in tverweerde stellen
- 15 Ic derf wel seggen, al waert dat sijt hoorden
Tzijn eertsche duvels die de menschen quellen

VI

- Dan comen de wijfs, noyt arger maren
Clappen en couten, als groote caren
Si biechtvaders, predicanten en doctoren
Geveynsdelijc oft deuote hertekens waren
- 5 Hier mede isser vele qualijc gevaren
Die hem sprake houden, acht ic half verloren
Si sullender bi argeren, al hadden sijt ghesworen
Elck hoeder hem voren
De vrouwen sijn subtyl, bedriechlijc van zeden
- 10 Salomon de wijste, onder de sonne gheboren
Dan god vercoren
Deden hem de vrouwen niet afgoden aenbeden
Men vint valscher dan dye opten dach van heden
Geleerde wilt doch dit veersken wel spelen
- 15 Schout sulcken serpente wildi leuen in vreden
Tzijn eertsce duvels die de menschen quellen

VII

- Al sijnt joncfrouwen met steerten oft cadetten
Gaetter niet mee omme, tsijn sviants netten
Een besceten koe wilder vele bescijten
Hooft hoese blasphemeren in haer bancketten
- 5 Met andere lien ghebreken, haer tanden wetten
Eens yegelijcx misval sullen si verwiten
Die duecht doen heeten, si ypocriten
Haer lippen si biten

- Als yemant derf tegen haer dwalinge spreken
 10 Siet hoese hen in bruerlijcke liefde quiten
 Si stooten si smiten
 De ghene die hem de waerheyt preken
 Waert in haerder macht si souden hem wreken
 En werpen ter neder cloosters en cellen
 15 Theeten cristen menscen mair waert wel bekeken
 Tsijn eertse duvels die de menscen quellen

VIII

- Princen en princessen, als u dluters ghespuys
 Wilt genaken, maect geringhe een cruys
 Geeft hem geen geloove, haer fundament is wack
 Wilter niet me eten, gaet niet in haer huys
 5 Want gods eere achten si min dan een gruys
 Op vasten, op biechten hebben si den hack
 Si eten alst hen lust, en vollen haren sack
 Als tvercken aenden back
 Si slocken svridaechs vleesch, al warent honden
 10 Aen papen aen muncken weten si een lack
 Si en sien niet wat pack (Mat vii)
 Si hebben op haren hals ghebonden
 Luegenachtig spreken si met twee monden (i Timo iii)
 Men soude haer bedroch nyet meten met ellen
 15 Al dat si soecken is vryheit in sonden
 Tsijn eertsce duvels die de menschen quellen

(Bijns 1987: 121-129)

De refreinen die Anna Bijns richt tegen Luther maken duidelijk dat de monnik voor haar een instrument van de duivel is dat naar de aarde gestuurd werd om de gelovigen van het goede pad te brengen. Aan dat thema wijdde Anna Bijns een apart refrein op de stokregel *Tsijn eertsce duvels die de menscen quellen*.

Dit refrein bestaat uit acht strofen die telkens zestien verzen tellen. Het achtste vers van elke strofe is telkens wat korter in vergelijking met de andere regels. Het is het zeventiende refrein uit haar eerste bundel en werd naar alle waarschijnlijkheid geschreven op 26 februari 1527 (Roose 1963: 210).

Inhoudelijk geeft Anna in dit refrein opnieuw een beschrijving van de wandaden van Maarten Luther en zijn volgelingen om de goede burgers en gelovigen te waarschuwen.

De eerste strofe opent met de beschuldiging dat Luther een bode van de zogenaamde Antichrist is. Hij en zijn volgelingen zouden de mensen tot slechte zaken verleiden. Zo zetten

ze doctors in de theologie aan tot ketterij en bederven ze heilige plaatsen, zoals kloosters en abdijen. Op het einde van elke strofe waarschuwt ze haar medemens met de stokregel: het zijn aardse duivels die de mensen kwellen. Met deze aardse duivels bedoelt ze waarschijnlijk gewoon de lutheranen. Deze beschouwt ze namelijk als gezanten die door de duivel naar de aarde gestuurd zijn.

In de tweede strofe verwijst de Antwerpse dichteres naar de zondeval van Adam en Eva: *het helsce serpent, sijn fenijn uut spooch, waer duere hi ons ouders te valle tooch*. De slang bracht onze voorouders ten val door hen te verleiden van de appel van de Boom van Goed en Kwaad te eten. Het gevolg is algemeen bekend: Adam en Eva werden door God uit het Aards Paradijs verjaagd. Anna Bijns ziet echter een verband met de dienaars van Luther, want ook zij lokken zowel arm als rijk met hun verzinsels. Zo raden ze bijvoorbeeld het bidden en vasten af. Aan het einde van de tweede strofe waarschuwt Anna haar medemens opnieuw voor het duivels gevaar op aarde.

In de derde strofe vergelijkt Anna de lutheranen met de apostelen die, zoals in het evangelie staat, door Jezus gezonden worden. Zo zijn ook de volgers van Luther apostelen, maar dan wel de helse variant. Ze verspreiden namelijk alleen maar leugens, waar de goede gelovige intrapt. De lutheranen lijken namelijk aan de buitenkant brave schapen, maar schijnt bedriegt, want eigenlijk zijn het wolven. Op deze manier probeert ze haar medegelovigen te waarschuwen voor het gevaar.

Hun leugens treffen namelijk iedereen, zowel monniken als begijnen. Dit komt in de volgende twee strofen aan bod. De lutheranen bieden iedereen hun venijn aan onder goede schijn, maar in wezen zijn ze sluw als een vos. Verder zetten ze afbeeldingen in hun ketterse boeken en schenken ze deze weg alsof het grote geschenken zijn om op deze manier hun leer zo ver mogelijk te verspreiden. Daarom dringen ze ook in kloosters binnen en overtuigen ze de geestelijken om het klooster te ontvluchten, waardoor ze de gelovige zielen in alle streken vermoorden.

In de volgende twee strofes (zes en zeven) haalt Anna de vrouwen aan, want deze blijken nog erger te zijn dan de mannelijke lutherse volgelingen. Om haar oordeel te staven, haalt ze het verhaal van Salomon aan. Salomon, de zoon van David en Bath-Sjeba, was de beroemdste koning van Israël. Hij regeerde veertig jaar lang en zijn regeerperiode wordt beschouwd als een tijd van bloei en grootheid. Anna Bijns haalt hem als voorbeeld in haar refrein aan, omdat op het einde van zijn leven zijn rijk ten val kwam. De Heilige Schrift wijt dit machtsverval aan zijn toegeven aan de afgoderij. De talrijke vreemde vrouwen uit zijn harem zouden Salomon van het goede pad gebracht hebben en hem verleid hebben tot de vreemde goden

(Van der Meer 1954: 420). Daarom geeft ze de raad aan het volk om niet met deze mensen mee te gaan als je niet verstrikt wil raken in hun netten, ook al zijn het vrouwen met staarten of kinderen.

In de laatste strofe, de Prince-strofe, spreekt ze het volk rechtstreeks aan: als je aan het gevaar van Luther wil ontsnappen, mag je hem en zijn volgelingen geen geloof schenken. Ook is het beter om van hun huizen weg te blijven, want voor hen is Gods eer toch te min. Vasten vinden ze namelijk niet nodig, ze eten wanneer ze willen en eten op vrijdag vlees alsof het honden zijn. Het zijn mensen met twee gezichten en hun bedrog kan niet gemeten worden. Om het met Anna's woorden te zeggen: pas op, want *'t sijn eertsche duvels die de menscen quellen!*

Ook in dit refrein wordt tien keer verwezen naar het Oude en Nieuwe Testament in de marges geplaatst. Deze verwijzingen staan in de meeste gevallen in verband met het vers uit het refrein. Soms is het verband echter niet duidelijk, en lijkt het alsof de verwijzing fout geplaatst werd.

[1] Breken si beelden in kercken, in capellen
Hoe sal ic se best noemen na mijn wanen
(Bijns (I) 1987: 121)

De eerste marginale verwijzing treffen we aan in de eerste strofe, namelijk op het vijftiende vers. Deze verwijst naar het derde hoofdstuk van Genesis (Gen iii), dat inhoudelijk het verhaal van de slang vertelt, die Eva verleidt om van de vrucht van de Boom van Goed en Kwaad te eten (Boeken van het Oude Verbond (I) 1933: 20-23). Deze passage hoort inhoudelijk echter niet bij dit vers, maar houdt meer verband met de eerste regels van de tweede strofe, waarbij Anna Bijns overduidelijk naar de zondeval verwijst.

[2] Si preken vryheit, daer de menscen na haken
Het honich si om den mont al strijcken
(Bijns (I) 1987: 123)

Bij het tiende vers van de tweede strofe vinden we de verwijzing *Roma xx*. Op het eerste zicht wordt hiermee naar het twintigste hoofdstuk van de brief van de heilige Paulus aan de Romeinen verwezen. Er zijn echter maar zestien hoofdstukken in dit deel in het Nieuwe

Testament (Beelen (II) 1909: 352), dus het is onduidelijk naar welke Bijbelse passage Anna juist verwijst.

- [3] Gelijk christus sijn discipulen uut sandt
(Bijns (I) 1987: 123)

De volgende Bijbelverwijzing vinden we bij het eerste vers van de derde strofe. Deze verwijst naar het zestiende hoofdstuk van het Evangelie van Marcus (Mat xvi), dat over de verrijzenis van Christus gaat. Enkele vrouwen gingen naar het graf van Jezus om zijn lichaam te balsemen. Als ze in de grafstede binnenkomen, ontmoeten ze een engel die hen de verrijzenis van Jezus Christus aankondigt. Deze beveelt de vrouwen het nieuws aan zijn leerlingen te brengen en hen te zeggen dat ze Jezus in Galilea zullen ontmoeten. Belangrijker in samenhang met het vers uit het refrein zijn echter verzen acht tot dertien. In dit deel verschijnt Jezus aan zijn apostelen en zendt hen de wereld in om het evangelie te gaan verkondigen (Beelen (I) 1909: 304).

- [4] Griecxsche poeten
(Bijns (I) 1987: 124)

Het achtste vers van de derde strofe verwijst naar het zevende hoofdstuk van het Evangelie van Matheus (Mat vii). Dit deel handelt over het vervolg en het slot van de Bergrede van Jezus, waaruit de gelovige een aantal lessen moet leren, zoals een les over het beoordelen van anderen en de les dat de heilige evangelieleer niet verkondigd mag worden aan diegenen die haar verachten (Beelen (I) 1909: 47). Deze passage kan echter niet verbonden worden met het vers waar de verwijzing in de marge bijgeschreven is. Dit hoofdstuk van het evangelie lijkt eerder te passen bij het twaalfde vers van dezelfde strofe: *Al scijnent scapen, tsijn wolven van binnen*, aangezien het vijftiende vers van het hoofdstuk in het Evangelie luidt als volgt: *Wacht u voor de valsche propheten, die in schaapskleederen tot u komen, doch inwendig roofzuchtige [sic] wolven zijn: aan hun vruchten zult gij ze kennen* (Beelen (I) 1909: 49).

- [5] Aen haer vruchten sult ghise kennen
(Bijns (I) 1987: 124)

De volgende verwijzing (bij het dertiende vers van de derde strofe) verwijst naar het vijftiendste hoofdstuk van het Evangelie van Mattheus (Mat xxv). Deze Bijbelse passage kan echter niet in verband gebracht worden met het bijhorende vers uit het refrein. Dit vers zou eerder verklaard kunnen worden aan de hand van de vorige passage, namelijk het zevende hoofdstuk van het Evangelie van Mattheus.

[6] Sie liegen luegenen, si scriven brieven
(Bijns (I) 1987: 124)

[7] De gheestelike maechden smeken en vleyden
(Bijns (I) 1987: 126)

Deze twee citaten kunnen samengenomen worden, omdat de aanwijzingen in de marges van beide verzen naar hetzelfde hoofdstuk uit het Oude Testament verwijzen, namelijk naar het dertiende hoofdstuk van Ezechiël (Ezechie xiii). In dit hoofdstuk kondigt God via de profeet Ezechiël zijn wraak op de valse profeten aan en hij waarschuwt wat er gaat gebeuren. Dit is vooral van toepassing op het eerste citaat (vers een van de vierde strofe). Het tweede deel van het hoofdstuk verwijst eerder naar het tweede citaat (zesde vers van vijfde strofe), aangezien dit deel gaat over de wraak op de waarzegsters (Boeken van het Oude Verbond (VI) 1933: 622-626).

[8] Wast en vermenichfuldicht, het sijn gods woorden
(Bijns (I) 1987: 126)

Het negende vers van de vijfde strofe verwijst opnieuw naar een hoofdstuk van Genesis, en dit keer naar het eerste hoofdstuk (Gen i). Dit keer verwijst Anna Bijns letterlijk naar het Oude Testament. Vooral het tweeëntwintigste vers is hier van toepassing, want dit deel vertelt dat God de alle levende dieren in het water en al het gevogelte. Belangrijk in het verband is wat God na het scheppen van deze dieren zegt: *wast aan en vermenigvuldigt u, en vervult de wateren der zee, en dat de vogelen zich vermenigvuldigen over de aarde* (Boeken van het Oude Verbond (I) 1933: 14).

[9] Si en sien niet wat pack
(Bijns (I) 1987: 129)

De marginale aanwijzing bij het elfde vers van de achtste strofe verwijst opnieuw naar het zevende hoofdstuk van het Evangelie van Mattheus (Mat vii), dat inhoudelijk het vervolg en slot van de Bergrede omvat (Beelen (I) 1909: 47). Er is echter opnieuw geen zichtbare aanwijzing in de inhoud van dit hoofdstuk naar het vers van het refrein.

[10] Luegenachtig spreken si met twee monden
(Bijns (I) 1987: 129)

De laatste verwijzing in dit refrein vinden we op het dertiende vers van de achtste en laatste strofe. Met *i Timo iii* verwijst Anna naar het derde hoofdstuk van de brief van de Heilige Paulus aan Timotheus. Dit deel bevat voorschriften met betrekking tot personen die Timotheus in de kerkelijke dienst zou willen aanstellen: priesters, diakenen en diakonessen. (Beelen (III) 1910: 51). Het vers uit dit hoofdstuk dat in verband kan gebracht worden met het vers uit het refrein, is het achtste. Volgens de voorschriften moet moeten de diakenen eerbaar zijn, en niet dubbeltongig (Beelen (III) 1910: 52). In zeker opzicht sluit dit aan bij het vers uit het refrein, aangezien er wordt gesproken van *leugenachtig spreken met twee monden*.

4.4 Het refrein van de twee Maartens

I
Onlancx bezwaert zijnde met melancolyen,
De sinnen becommert, thoof vol phantasyen,
Van als overlegghende in mijn ghedachte,
Kwam my weynich te voren dat mocht verblyen,
5 Aensiede de werelt, nu ten tyen
Zijnde vol verdriets; des werdt my onsachte.
Dus dinckende my Phantazye voortbrachte;
Twee manspersoonen my haest in vielen,
Ghelijc van name, diversch van gheslachte:
10 Deen was Merten Luther, die dolinghe doet krielen;
Dander Merten van Rossom, diet al wil vernielen,
Die veel menschen bracht heeft in zwaer ghetreur.
Rossom quelt het lichaem, Luther heeft de zielen
Deerlijc vermoort; dus esser cleynen keur
15 Tusschen hen beyen, elck es een malefaiteur.
Ic en gave om den keur niet mijnen minsten teen;
Maer, want Luther de zielen moordt, duer zijn erreur,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van tween.

II

- Merten van Rossom heeft doen vanghen en spannen
Den landtman, roovende potten en pannen,
Makende hem therte alderbangste;
Merten Luther, weerd't zijne van God ghebannen,
5 Heeft duer zijn erreur vrouwen en mannen
In tsviants prisoen bracht; dat es noch tstrangste
Dat elck dus wilt rooven en trecken om dlangste.
Tcompt meest uyt Luthers leere, twerdt noch bewezen,
Niemant en sal schier derven slapen van angste;
10 Want tgoet es gemeene; wat volght uyt desen?
Dat elck sonder vreesse wilt een besiken lesen
Op zijns naesten erve, dblijct alle daghe.
Waerom werdt Rossom ghelaect, Luther ghepresen,
Want zy zijn doch beye van eenen slaghe?
15 Luther es boost, ic en steeks onder gheen scraghe,
Want hy onder de christen tgoet maect gemeen.
Al wenscht men Merten van Rossom menich plaghe,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van tween.

III

- Merten van Rossom, met veel quaets ghespuys verselt,
Heeft menich schoon huys in brande ghestelt;
Maer Luthers boosheyt gaet verre boven screven:
Duer hem zijn kercken, cluysen, cloosters ghevelt,
5 Menich goedtsmans kint (niet meughelijc ghetelt)
Uyten cloosters ghejaecht, die nu deerlijc sneven,
Stelen en rooven, daer zy by leven.
Van dien zijnder licht ooc onder Rossoms bende.
Waerom werdt Rossom dan alleene bekeven?
10 Leeleker dan zijne luydt Luthers legende.
Doet open u ooghen, ghy onbekende,
Die Lutherum looft ende Rossom laect;
Aensiet Luthers bedrijf, tbegin en dende:
Noch heeft hijt qualiker dan Rossom ghemaect.
15 Dit moet ghy lijden; hoe ghy de waerheyt messaect
Ghy en kunt hier teghen niet ghesegghen neen,
Maer, al zijn zy alle beyde van deughden naect,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van tween.

IV

- Heeft Merten van Rossom zijn eere verloren,
Afgaende den keyser hooghe gheboren,
Luther es den oppersten heere af ghegaen,
Die hy had ghelooft, en trouwe ghezwoeren,
5 En heeft voer zijn cappe een nonne vercoren,
Die God ooc ghelofte hadde ghedaen;

Versmaet Rossom den keyser, merct Lutherum saen:
Hy spreect van paus, keyser, beyde veel blamen,
En leerd dondersaten teghen doverste opstaen;
10 Van princen en vorsten scrijft hy veel diffamen;
Prelaten, biscoppen hoort men hem misnamen.
Al heeft Rossom veel quaets bedreven in Brabant,
Men sach hem niet veel kercken oft cloosters pramen
Met eenighen brande, aen gheenen cant;
15 Aen gheestelijcke maeghden en stack by gheen hant,
Alsoot tot sommighen plaetsen wel scheen.
Al heet Merten van Rossom een quaet tyrant,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van twee.

V

Es Merten van Rossom een verradere,
Luther es ooc een, en zoo veel quadere:
Hy berooft, met verraet, van der hemelscher erven
Menich kersten ziele. Dus Gods versmadere,
5 Lucifer, heeft dees twee ghesonden te gadere,
Om dat zy heel kerstenrijc souden bederven.
Es Rossom moordadich, Luther heeft doen sterven
Twee hondert duysent boeren, duer zijn bedrijf;
Veel esser onthooft, verbrandt, ghesact menich werven,
10 Om zijn valsche leere, beyde man en wijf;
Dus es hy een moordenaer van ziel en lijf.
Merten van Rossom mach maer dlichaem hinderen;
Al mach hy donnoosele quellen even stijf,
Zijn zy patient, hy maectse Gods kinderen.
15 Dit en sal zijn sonde niet verminderen;
Ic en wilts niet excuseren, oft maken reën:
Al zijnt beyde twee venijnighe slinderen,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van twee.

VI

Luther en Rossom, als twee boose wichten,
Heeft men, in schijn van deugden, boosheit sien stichten.
Rossom quam in Brabant gheslegghen met bedroch:
Tscheen hy woude gaen op de turcken vichten.
5 Merten Luther en wilt vry noch niet zwichten:
Hy wilt den prijs hier af behouden noch:
Ghelijc een devoot munick (aeylaschen och!)
Quam dees wolf int cleedt van een lamme
Stroyen in kerstenrijck tvenijn soch,
10 Dat hy hadt ghesoghen uyter kettters mamme.
Al liet Rossom den haen metten rooden camme
In Brabant vliegghen, zoot heeft ghebleken,
Luther heeft laten vliegghen veel quader vlamme;
Want duer zijn venijnich scrijven en preken

- 15 Es kerstenrijck met ketteryen ontsteken.
Haer beyder voorstel mach elcken wel verleen;
Hoe wel sommighe veel lofs van Luther spreken,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van twee.

VII

- Merten van Rossom en Merten Luthere,
De beste van hem beyen es een mutere;
Maer ten es niet vreempt, al es Rossom onghევრეest;
Want tes een crijchsman, een waerlijc rutere;
5 Maer Merten Luthere vermeet hem (dees stutere!)
Dat hy scriftuere verstaet na den rechten keest,
Dat hy es vervult van den heylighen Gheest.
Die den wech dus wel weet, tes wonder dat hy dwaelt!
Maer het schijnt wel den geest regeert hem meest
10 Die men onder sint Dignen voeten maelt.
Al heeft Merten van Rossom veel roofs ghehaelt
In Brabant, dwelck noch veel menschen bequelen,
Merten Luther in dit stuck ooc niet en faelt:
Hy heeft (dapostate!) uyt cloosters doen stelen
15 Kelcken, ciborien; ic wilt God bevelen
Oft hy niet mede en paert? elck knaghe dit been.
Al heeft de duvel dees twee Mertens by der kelen,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van twee.

VIII

- Merten van Rossom, prince van den snaphanen,
Die, om stelen, om rooven zijt cloeck ter banen;
Luther, prince van alle valsche propheten,
Soudic u legende gheheel vermanen?
5 Tsou den leser verdrieten, soudic wanen;
Den tijt en tpampier werder mede versleten.
Dus voor eens hebic my ghenouch ghequeten.
Tot op een ander tijt! borcht my de reste!
Luther, Rossom, Lucifer daer by gheseten,
10 My twijfelt wie van drien es de beste.
Rossom sleypt veel quaets aes tzijnen neste;
Luther es nacht en dach in de weere
In kerstenrijck te stroyen een dootlijcke peste:
Dus haer beyder boosheyt blijct niet cleene;
15 Maer voor Luthers venijn ic my meest verveere;
Want de menschen brengt hy in deeuwich gheweene.
Al en es der keure niet weert een platte peere,
Noch schijnt Merten van Rossom de beste van twee⁵⁸.

---

⁵⁸ http://www.dbnl.org/tekst/will028belg07_01/will028belg07_01_0003.php [22/03/2013].

Het gehele oeuvre van Anna Bijns getuigt van een bijna bezeten maatschappelijke betrokkenheid. Toch refereerde ze bijna nooit naar de dagelijkse Antwerpse realiteit. Zo noemde ze bijvoorbeeld buiten Maarten Luther geen namen in haar refreinen en verwees ze

niet naar gebeurtenissen uit haar leven in Antwerpen. Wel lijkt het alsof ze daar voortdurend op zinspeelde, en dit moet ook haar publiek in die tijd opgevallen zijn. Er is echter een belangrijke uitzondering op deze afstandelijke werkwijze (Pleij 2000: 187), met name het refrein op de ironische stokregel welke van beide Maartens eigenlijk de beste is. Hier maakte ze namelijk expliciet duidelijk dat ze Maarten van Rossem en Maarten Luther bedoelde, en haakt ze bovendien in op de plundertocht die de eerste Maarten in juli en augustus 1542 door Brabant ondernam

(Pleij 2000: 188). Van Rossem verwierf kwade faam als legerleider, en rukte in het jaar 1542 op in Brabant, maakte verscheidene dorpen onveilig, veroverde het kasteel van Hoogstraten en bedreigde Antwerpen. Daarop werd in de stad de noodtoestand afgekondigd (Roose 1963: 215). Hij veroorzaakte veel angst en paniek waardoor hij een veelbesproken persoon in de Lage Landen was (Pleij 2000: 188).

Waarschijnlijk is Anna Bijns dan ook door deze gebeurtenissen op de vergelijking van Maarten van Rossem met Maarten Luther gekomen. Beide Maartens genoten namelijk in haar tijd een beruchte beroemdheid. Ook deed in de zestiende eeuw een Gelders spreekwoord de ronde: *Twee Maartens stellen de geheele wereld in roeren. De ene plaagt de Kerk, de ander de boeren.* (Roose 1963: 215). Dit vormde samen met de gebeurtenissen de aanloopgedachte van Anna Bijns' refrein (Roose 1963: 216).

Nog tot meer dan een jaar later verschenen tientallen pamfletten, nieuwstijdingen en vliegende bladen in proza en verzen om over Van Rossem te berichten. Daarin werd hij voorgesteld als een ongekend monster dat wild om zich heen roofde, moordt en verkracht (Pleij 2000: 188). Er zijn sterke aanwijzingen dat Anna Bijns hieraan medeede of, beter gezegd, ze zich weer in stelling liet brengen door de Antwerpse minderbroeders, want naar aanleiding van Van Rossems brutale strooptocht door Brabant schreef ze een refrein van acht strofen met telkens achttien verzen op de stokregel *Noch schijndt Merten van Rossom de beste van tween.* Het refrein over de twee Maartens is slechts bekend in één redactie, namelijk uit het eerste handschrift (A) dat samengesteld werd door Engelbrecht van der Donck. De verzameling is moeilijk te dateren, maar geschat wordt dat het refrein rond 1545 geschreven is (Pleij 2000: 189).

Dit refrein is op het vlak van vorm in elk opzicht zoals haar andere werken (Pleij 2000: 189). Ook de aanleiding en de opzet van het refrein liggen volledig in de lijn van haar overige werk. Anna presenteert een ik-figuur die lijdt onder de zware heersende tijden. Daarvoor acht ze twee figuren verantwoordelijk, die, toeval of niet, dezelfde voornaam dragen. Hun naam mag dan wel hetzelfde zijn, toch bestaan er volgens Bijns fundamentele verschillen als men hun zware misdrijven bekijkt. Deze misdrijven worden uitvoering in de acht strofen van het refrein besproken, maar kort gezegd komt het erop neer, dat Maarten van Rossem de zielen kwelt terwijl Maarten Luther de zielen ten gronde richt. Dit laatste is volgens Anna veel erger (Pleij 2000: 191), want zelfs al wordt men door Van Rossem te grazen genomen, dan kan men nog steeds in de hemel terechtkomen. Als men daarentegen zijn ziel aan Luther verkoopt, betekent dit eeuwige verdoemenis. Om deze reden is Maarten van Rossem voor Anna Bijns de beste van de twee (Pleij 2000: 192).

Toch laat Anna er geen twijfel over bestaan dat Van Rossem een boef is en blijft, maar bij hem is er voor haar nog altijd een voordeel aan zijn misdaden, namelijk dat hij er geen ketterse denkbeelden op nahoudt en zijn handen afhoudt van kerkelijke goederen of geestelijken. Voor haar blijft Luther het echte gevaar. Om dat duidelijk te maken, put ze uit haar voorraad scheldargumenten die ze in heel haar oeuvre verwerkt. Hij preekt gemeenschap van goederen, waardoor niemand meer zeker kan zijn van zijn bezit en vernielt alle kerkelijke gebouwen en instellingen. Hij zet aan tot opstandigheid tegen de klerikale hiërarchie en heeft volgens Bijns de dood van 200.000 mensen in de Boerenoorlog⁵⁹ op zijn geweten (Pleij 2000: 192).

In de Prince-strofe bouwt Anna Bijns langzaam op tot een apotheose. Eerst speelt ze op een ironische manier met het woord ‘Prince’ door Van Rossem en Luther zo te betitelen, respectievelijk als vorst van alle *snaphanen* (in die tijd een vrijbouter of een rover te paard⁶⁰) en van alle *valsche propheten*. Ook speelt Anna hier misschien een woordspelletje, want enkel op deze plaats spelt het handschrift *rossen* in plaats van *rossem*. Dat werkwoord wordt in Anna’s tijd gebruikt in de zin van ‘erop los rossen, ranselen’ en ‘ros (rood) maken’, dat ‘brandstichten’ of ‘een bloedbad aanrichten’ betekent. Wat verder in de laatste strofe verzucht onze rederijkster in het licht van de afsluiting van haar aanklacht in het refrein dat ze geen papier meer wil verspillen aan de uiteenzetting van de wandaden van beide Maartens. Hierna

---

⁵⁹ De Duitse Boerenoorlog was een opstand van boeren en lage edelen in het Zwarte Woud (destijds gelegen in het Heilige Roomse Rijk), die plaatsvond in 1524/1525. De opstandelingen verzetten zich tegen de eisen die hun gesteld werden in geld en diensten. Ze beriepen zich op de Bijbel en op Maarten Luthers leus over de vrijheid van de christen (http://nl.wikipedia.org/wiki/Duitse_Boerenoorlog [9/03/2013]).

⁶⁰ <http://gtb.inl.nl/> [16/02/2013] (i.v. snaphaen in WNT).

volgt het hoogtepunt door de toevoeging van een derde persoon aan het fraaie duo. Niemand minder dan Lucifer wordt met de twee boosdoeners vergeleken. Anna stelt zich dan de vraag *wie van drien es de beste?* Ook hier kiest Anna weer voor Van Rossem, want ze vreest het kwaad van Luther nog steeds het meest (Pleij 2000: 192).

Er is in de loop van de tijd getwijfeld of Anna Bijns wel de auteur was van dit refrein, omdat de bewaarde redactie van handschrift A haar naam niet vermeldt, en dit handschrift ook nog teksten van andere auteurs bevat. Deze bemerking hoeft echter geen reden te zijn om aan Anna's auteurschap te twijfelen. Anna's werk paste volledig in de stijl van het verzamelhandschrift A, dat gekenmerkt wordt als gelegenheidswerk, bestemd voor kerkelijke feestdagen en kloostervermaak. Ook bevat de bundel nog een refrein in de stijl van het refrein van de twee Maartens, over de onbekende auteur met twee vrouwen in een bootje. Thematisch staat het refrein van Bijns dus zeker niet alleen. Daarmee is haar auteurschap nog niet bewezen, maar de vorm en vooral de woordkeuze van het refrein liggen geheel in haar lijn (Pleij 2000: 193). Verder is het refrein in handschrift A opgenomen met een groep andere refreinen, die ongetwijfeld van Anna's hand zijn. Deze andere werken zijn namelijk bekend van handschrift B, dat uitsluitend refreinen bevat die door Anna geschreven zijn, of van een van haar gedrukte bundels. Ook bestaat de groep refreinen uit de bekende aanvallen op Luther en zijn volgelingen als veroorzakers van al het leed in haar tijd. Binnen het geheel vormt dit refrein enkel een uitzondering omdat het inhaakt op de gebeurtenissen die zich afspelen op dat moment. Toch hoeft er geen twijfel te bestaan over het feit dat Anna Bijns de auteur is (Pleij 2000: 194).

Ook de ontstaanstijd roept vragen op. Hoewel Van Rossem al geruime tijd bekend staat als een plunderende roverhoofdman, is er geen reden om te twijfelen aan een ontstaansdatum na de gebeurtenissen in Brabant in de zomer van 1542. Alleen is de vraag hoe lang daarna het refrein geschreven werd. Uit de hele tekst blijkt namelijk een zekere afstandelijkheid die ook van toepassing lijkt op de tijd. Daarbij komt nog dat Van Rossem na de winterstop in 1543 Brabant opnieuw belaagt, al blijft zijn optreden van het jaar ervoor het meest in het geheugen gegrift bij de Brabanders. Anna laat in haar refrein scherp uitkomen hoe Van Rossem Antwerpen binnenviel onder het valse voorwendsel dat hij tegen de Turken ging vechten, hoe hij boeren heeft opgejaagd en gekneveld om er daarna met hun huisraad vandoor te gaan en hoe hij de mooiste huizen in brand stak. Hij heeft erg veel kwaads in Brabant aangericht *dwelck noch veel menschen bequelen*, zegt Anna in haar werk. (Pleij 2000: 194). Uit dit vers

blijkt een zekere afstand in tijd, waarbij het niet uitgesloten is dat ook Van Rossems tweede invallen haar tot schrijven heeft aangezet (Pleij 2000: 195).

Naar alle waarschijnlijkheid heeft Anna Bijns alle gebeurtenissen die in het refrein beschreven worden van dichtbij meegemaakt, want het is niet bekend dat ze ooit haar geboortestad verlaten heeft. Ook moet ze de angst en onzekerheid meegemaakt hebben. Deze laatste aspecten komen echter niet aan bod in het ironische refrein. Ze refereert enkel in het algemeen aan Van Rossems terreurdaden. De gebeurtenissen die zich hebben afgespeeld zijn voor haar slechts een aanleiding geweest om Luther en zijn volgelingen te bekritisieren (Pleij 2000: 198).

4.5 De duivelsbrief

Copie van eene missive, ghesonden van den prince der duvelen Lucifer, ter weerelt aen de Lutheranen.

I
Ick Lucifer, prinche der helscher nacie,
Ontbiede gruetenisse te deser spacie
Aen u mijn vrienden ter weerelt gheseten,
Martinianen, die ons by uwer gracie
5 Profyt doet groot sonder comparacie.
Mijn vriendtscappe es tuwaert onghemeten:
Ghy weerlycke, in eeren hooghe gheseten
Regeerders des volx, scepens, baliuys groot,
Ghy gheestelycke prelaten hebt u ghequeten
10 En uwen tijt in onsen dienst versleten.
Zyt voort vroom, sorcht voor gheen wederstoot,
Ick sal u myn enghelen seynden ter noot:
Zy sullen u bewaren voer der papisten gheest.
Volgt Martins leeringhe en zijn conroot,
15 Zoe hebby om saecht te leven den rechten cloot.
Coopt zijn boecken, ondersuect den keest,
Zyt voer gheen popelaers bevreest,
Zoe muechdij als vriendt elck mijn liefste zoon zijn:
Mijn helsche glorie sal uwen loon zyn.

II
Ghy dekens, muncken en prochianen vroet,
Houdt u in Martins leeringhe wel ghemoet:
Onderwyset volck met allen listen.
Hebt liever dat men u heet eerbaer en goet
5 En dat men u alomme eere doet,
Dan dat men u heeten soude een van den papisten.
Ghy schoolmeesters en ghestrijpte artisten,

Houdt u oeck vroom, volcht der weelden treijn,
Schout popelaers, volcht de wyse sophisten,
10 Wat wildy uwen tijt met drucke quisten?
Ghy joffrouwen, nonnen en beghynkens reijn,
Suet vry u kaerkens⁶¹ in een zuete pleijn.
Men sals niet weten, het blijft verholen.
Ghy en dorves niet biechten, ic seyt certeyn,
15 Al eest overspel oft anders, de sake es cleyn.
Peyst, het smaect wel een brocxken ghestolen:
Doet niet anders oft ghy comt in dolen.
Dus levende muechdij sonder hoon zijn:
Mijn helsche glorie sal uwen loon zijn.

III

Onsen helschen oegst es nu voer ooghen.
Eick Martiniaen wil zijn neersticheyt tooghen:
Ic salt u loonen in comenden tyden.
Ghy printers sulter oeck aen winnen mooghen,
5 Wilt mertyns leeringhe te wercke pooghen.
Ghij cramers vercooptse, schoudt gheen benijden,
Stelt der papisten wet gheheel besyden.
Zy es veel te herdt, volcht mijnen raet,
Ghy sult corts al met mij verblijden.
10 U habitacie heb ic doen bevrijden
Onder der wyser Wyclefyten staet.
Alle secten ghy in spoede te boven gaet,
Dies ghy diepst ghecroont wordt in myn glorie.
Noch Arrianen, Wiclefyten, Hussitanen daet,
15 Ja boven de Makemetisten u saeyende saet
Verheven is grootelyck in myn memorie:
Tes om ons helsche gheesten een goede storie.
Laetse vry gaen voort zoo zijt ghewoon zijn:
Mijn helssche glorie sal uwen loon zijn.

IV

Princhelycke Martinianen, wilter op dincken:
Sulck als ic hebbe, sal ick u schincken,
Dats huysuere, beringhe en al om niet.
Voer uwen loon, den dranck die ghy sult drincken
5 Es metal gloeyende, twelck sal vierich blincken:
Ziedende olie, loot, peck, dus schout verdriet.
Uwe spyse es oeck van mij bespiet,
Zy scorpionen, padden, serpentes, slanghen.
Ghy sult oeck gheselschap hebben om vray bediet
10 Vermakelyc: dus alle droefheyt vliet.

---

⁶¹ *Kaerkens* betekent waarschijnlijk ‘vriend’ of ‘vriendin’ (i.v. ‘kaar’: <http://gtb.inl.nl/> [10/05/2013]).

Tsullen draken, wolven, honden zyn, niet om verstranghen.
Myn helsche gheesten sullen u oec blydelyck ontfanghen
Als myn liefste vrienden, na vriendelyck betamen,
Dus wilt niet deysen, maer vorwaert ghanghen.
15 Leeft na raet, schoudt druckich verlanghen,
Volcht Martins wet, wilt u niet scamen,
Tsal grootelyck zijn tuwer zielen vramen.
Ende sult te mijnder feesten mueghen ydoon zyn:
Mijn helssche glorie sal uwen loon zyn.

(Pleij 2009: 3-5, met aangepaste interpunctie)

Deze brief, geschreven door Anna Bijns namens de duivel, heeft de vorm van een briefrefrein met als stokregel *Mijn helsche glorie sal uwen loon sijn*. Briefrefreinen waren refreinen die meteen in de opening, of zelfs in een bovenschrijft, duidelijk maakten tot wie de tekst gericht was. Het werk kon dan aanleiding geven tot een antwoord in dezelfde vorm. Zulke refreinen kenden een bredere verspreiding aangezien ze zowel in afschriften, als in verzamelbundels en in gedrukte vorm voorkwamen (Pleij 2009: 5). Dit werk bestaat uit vier strofen bestaande uit telkens negentien verzen. De vorm is in vergelijking met haar andere refreinen normaal, hoewel refreinen van vier strofen zijn zeldzaam in Bijns' oeuvre. De hoofdgedachte van dit werk is echter niet ongewoon: Luther wordt gezien als een gezant van Lucifer (Roose 1963: 93).

In dit briefrefrein van Anna Bijns gaat het om iets dat ongewoon voor haar doen is, namelijk om satire. In het refrein dankt de duivel de volgelingen van Maarten Luther voor de toegenomen drukte in hel. Hij zegt de *Martianen* dan ook onvoorwaardelijke trouw toe, terwijl hij ook forse beloningen belooft. Aangezien de duivel zich hier presenteert als vorst van de onderwereld, krijgt zijn brief het karakter van een overheidsdocument, dat in de zestiende eeuw de vorm had van gedrukte mandementen of ordonnantiën in pamfletvorm. Ook staat boven dit schrijven de regel *Copie van eene missive*, terwijl er verder ook kanselarijtaal geparodieerd wordt. Deze verwijzing wordt nog sterker naar voren gebracht door de terugkoppeling aan handelsbrieven. Deze konden ook als 'copie' gedrukt worden en kwamen vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw vaak voor. Kooplieden konden op deze manier namelijk te weten komen hoe de zaken er elders in Europa en de wereld bijstonden. Het refrein van Bijns sluit hier enigszins bij aan door te berichten over de condities in de hel en wat men daar kon verwachten (Pleij 2009: 5).

Verder vertoont deze duivelsbrief overeenkomsten met de spotmandementen. Deze voordrachtsteksten vormden het repertoire van carnavalsvieringen en andere zottenfeesten uit

de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Kenmerkend voor dergelijke feesten was het instellen van een tijdelijk spotregime, dat zich net als een echt bewind met bepalingen en geboden tot het volk richtte. Die hadden echter een omgekeerd karakter vergeleken met de gangbare moraal, want als je je misdroeg, kwam je in het zottenbewind geheel aan je trekken (Pleij 2009: 5). In het spotmandement groette de tijdelijke gezaghebber zijn nieuwe onderdanen, maakte hij zijn hofhouding bekend en kondigde hij wetten en bepalingen af die het omgekeerde gedrag eisten. Daarbij leenden alle rechtshandelingen zich tot een parodie. Zulke rechtshandelingen van religieuze of wereldlijke aard vinden we in vele spelen terug, en dit soms in combinatie met elkaar (Pleij 1983: 86). Het bekendste voorbeeld van zo'n spotmandement was dat van het Gilde van de Blauwe Schuit (Pleij 2009: 5). De figuur van de omgekeerde wereld genoot dus een sterke voorkeur in de middeleeuwen, en dit niet enkel in spelvorm, maar ook in de literatuur. Dergelijk omgekeerdewereldprincipe kon alleen maar bestaan bij de gratie van het vaste geloof in een eeuwige en eenmalige orde die door God gecreëerd werd. De mens had als opdracht die orde te doorgronden. Zoals blijkt uit alles wat op aarde misging, faalde de mens in zijn missie. Dat falen is dan weer een gevolg van de zondeval, waardoor de mens de controle over zijn ratio verloor en hij deze opnieuw moest zien te vinden. Om te laten zien hoe noodzakelijk de slechte nagestreefde orde was, toonde men wat er allemaal zou gebeuren wanneer het tegendeel van de orde zou overwinnen. Dit werd getoond in spel- en voordrachtsvorm, waarbij het afschrikwekkende ervan een didactische werking gehad zou hebben (de Mooij 1992: 27).

In deze context van de omgekeerde wereld wordt ook de duivel gezien als heerser van een omgekeerd rijk, namelijk van de hel. In de hel is Lucifer de vorst, en heerst hij over een hiërarchie van helpers. Zijn bekendste optreden met zijn medewerkers was de zogenaamde duivelskomedie (Pleij 2009: 5). In zulke werken zat Lucifer te tieren op zijn troon vanwege de stagnatie van de aanvoer van verse zielen. De wachtende zielen in het voorportaal van de hel werden namelijk door de kruisdood van Christus verlost. Daarom richtte Lucifer zich tot zijn medewerkers met instructies voor het verzamelen van nieuwe zielen op aarde, met de dreiging dat er strenge straffen zouden volgen als de quota niet gehaald werden. Dergelijke duivelskomedie kon ook de vorm aannemen van een spotmandement, waarin Lucifer de diverse standen op aarde aanmoedigt of zelfs beveelt hun zonden te hervatten, met als tegenprestatie waarlijk helse beloningen. Een voorbeeld van zo'n duivelskomedie is het *Haarlemse Spel van de groote hel* (Pleij 2009: 6).

De briefsatire uit de onderwereld is in de eerste plaats een uitloper van de lange traditie in de West-Europese literatuur rond berichten van hemel en hel. Het oudst bekende document in deze samenhang is de zogenaamde hemelsbrief, die reeds vanaf de zesde eeuw bekend is (Pleij 2009: 6). Een hemelsbrief of Christusbrief is een fictieve brief die als schriftelijke openbaring van een godheid fungeerde en die uit de hemel gevallen kwam (Bautier & Auty 1991: 26). Het document werd vaak met gouden letters of met goddelijk bloed geschreven. Aan het begin van de brief werd meestal de herkomst ervan beschreven, terwijl aan het einde de authenticiteit verzekerd werd en op de noodzakelijkheid gewezen werd om de inhoud van het schrijfsel te verspreiden (Gessler 1936: 10). In de middeleeuwen werden deze brieven ook wel zondagsbrieven genoemd. De brief stond dan bekend als een in Rome of Jeruzalem gevonden schrijfsel van Christus waarin deze beval de zondagsverering en andere geboden op te volgen. Ook dreigde hij met strenge straffen voor de zondaars (Bautier & Auty 1991: 26).

Deze hemelsbrief werkte later een parodie in de hand in de vorm van een zogenaamde duivelsbrief (Pleij 2009: 6). Duivelsbrieven waren fictieve en anonieme uitingen van de duivel of een andere hoofdrolspeler van de onderwereld. De brief werd meestal aan de christelijke Kerk of aan de clerus gericht. In de brief bedankt de hel de Kerk voor de aanvoer van nieuwe zielen door de verwaarlozing van de zielzorg en de klerikale verderfelijkeheid. Zulke brieven werden sinds de twaalfde eeuw overgeleverd, maar kwamen vooral in de veertiende en de vijftiende eeuw vaak voor in het kader van de satirische en de polemische kritiek aan de clerus en andere christelijke orden (Bautier & Auty 1997: 591). Beleidsstukken van de duivel, die als machtigste soeverein naast God zijn dienaars en de mensen op aarde bestookte met bevelen en wetten per mandement⁶², werden in de religiestrijd in de zestiende eeuw vaak gebruikt. Lucifers rijk is namelijk de volmaakte omkering van Gods rijk, en zijn geboden zijn erop uit om de zwakke mens tot de daar heersende anti-moraal te verleiden (Pleij 1983: 91). Vooral in Duitsland groeide de duivelsbrief uit tot een politiek en religieus strijdmiddel. Onder invloed van Luther bedienden hervormers zich graag van de voorstelling van een compleet duivelsrijk, waarin elke duivel als een personificatie van een bepaalde zonde of ondeugd een bepaald gebied bestuurt (Pleij 1983: 92). De duivelsbrieven werden tot ver in de negentiende eeuw verspreid (Bautier & Auty 1997: 591).

Toch is het vreemd dat Anna Bijns van het genre van de duivelsbrief gebruik maakt, aangezien ze net de katholieke Kerk tegen de protestanten verdedigt. Deze vaststelling heeft

---

⁶² Officiële brief van de bisschop(pen) aan de gelovigen (<http://www.encyclo.nl/begrip/Mandement> [9/03/2013]).

twijfels over haar auteurschap teweeg gebracht. De tekst vinden we namelijk enkel terug in handschrift A, dat naast veel werken van Anna Bijns ook teksten van anderen bevat (zie 2.2). Deze andere werken staan echter bij elkaar gegroepeerd en wijken naar taal, stijl en thematiek duidelijk van Anna's werk af. Bovendien past de duivelsbrief geheel in haar oeuvre en bij het andere werk dat van haar hand opgenomen is (Pleij 2009: 6). Over haar auteurschap hoeft dus geen twijfel te bestaan (Pleij 2009: 7).

Ook is het refrein opgenomen in een andere bundel die tussen 1579 en 1583 aangelegd werd door de Antwerpse burger Jan de Bruyne. Hierin vinden we uitsluitend werk van Antwerpse rederijders, en ook Anna ontbreekt hier niet. Bij het deel met haar refreinen staat echter het onbekende refrein op de stokregel *Mijn hemelsche glorie sal uwen loon syn*. Logisch zou zijn dat men Anna Bijns aanduidt als auteur van het onbekende refrein, maar de stijl wijkt af van haar andere werken. Het ligt meer voor de hand dat Anna's duivelsbrief en de brief uit de hemel geschreven zijn naar aanleiding van een rederijderswedstrijd binnen de Antwerpse rederijderskamers. Deze werden frequent georganiseerd, zelfs soms om de veertien dagen. Bij dergelijke wedstrijden werd altijd een stokregel of thema als uitgangspunt vooropgesteld. Anna en de anonieme auteur reageerden met andere woorden op een opgave of op elkaar aangezien de bundel van De Bruyne wel meer van dergelijke refreinen van onderlinge wedijver bevat (Pleij 2009: 7).

Met dit werk moet Anna haar collega-rederijders in verwarring gebracht hebben, omdat ze een satirisch instrument uit de kringen van haar 'vijanden' wist om te bouwen tot een wapen waarmee ze diezelfde protestanten poogde te treffen. Opmerkelijk daarbij is, dat zij wel oog had voor de fundamentele rol van drukkers en boekkramers bij de verspreiding van de ketterij (Pleij 2009: 7).

Verder zag ze ook dat enkele collega-schrijvers zich zeer gevoelig toonden voor de reformatorische ideeën en deze vanuit hun sleutelpositie met succes wisten te verspreiden. Kettergezinde rederijders waren er namelijk meer dan men zou vermoeden (Pleij 2009: 7). De gebleken werking van het geschreven en gesproken woord van de rederijders binnen de stad werd namelijk gretig aangegrepen door de Reformatie. Menig lid van de kamers in de grote steden toonde zich aangesproken voor de nieuwe ideeën over godsdienst en maatschappij. De literatuur bleek net door haar openbaarheid het geschikte medium om lucht te geven aan de ergernissen met betrekking tot de Kerk en schijnheilige geestelijken aan te vallen (Pleij 2007: 626). Natuurlijk begaf men zich daarmee onvermijdelijk op het pad van de heterodoxie en werd men meteen als ketter bestempeld. Eerst werden de dienaars van de Kerk

hardhandig afgestraft, waardoor men later gemakkelijk doorgleed naar twijfels over de leerstellingen zelf. Als bovendien de leek in de zestiende eeuw het heft in eigen handen neemt, bieden de rederijderskamers zich als scholingsinstituten aan. Het duurt lang voordat de kerkelijke en wereldlijke overheden opmerken dat het gevaar van de Reformatie zich niet bij religieuzen bevindt, maar wel bij de gezeten burgers en gerespecteerde kooplieden. In gildehuizen, broederschappen en rederijderskamers komt de Bijbel letterlijk op tafel, wat aanleiding geeft tot verscheidene debatten (Pleij 2007: 627). Net de rederijders maakten zich sterk voor een literaire kunst die het discussiëren en overtuigen met behulp van vermaak en versierde taal als uitgangspunt heeft. Daarom lieten ze geen enkel maatschappelijk of religieus probleem onbesproken. Bijgevolg werd ook de Kerk hierdoor in beweging gebracht; eerst door haar dienaars en praktijken ter discussie te stellen, later door ook haar geloofsfundamenten te betwisten (Pleij 2007: 636). Uiteindelijk werpt slechts een enkele rederijker zich op als verdediger van de orthodoxie, waarbij Anna Bijns als belangrijkste voorbeeld fungeerde (Pleij 2007: 637).

5. Besluit

Doorheen de drie aparte delen van dit werk zijn we op zoek gegaan naar een antwoord op de centrale onderzoeksvraag die deze verhandeling als uitgangspunt heeft, namelijk de de drieledige vraag waarom Anna Bijns de strijd met Maarten Luther aangaat, op welke manier ze dat deed en welke argumenten ze in deze samenhang aanhaalde. Deze vragen kunnen echter niet beantwoord worden zonder het antwoord te kennen op twee bijkomende onderzoeksvragen. Enerzijds moet men weten wie Anna Bijns was en hoe haar literair werk gekenmerkt wordt. Anderzijds is het belangrijk om inzicht te krijgen in de sociale, politieke, maatschappelijke en religieuze situatie van het zestiende-eeuwse Antwerpen en Europa.

Anna Bijns werd geboren in 1493 in Antwerpen. Anna, haar zus Magriet en haar broer Maarten groeiden op in een goed bemiddeld gezin in de handelsmetropool waar vader Jan als kleermaker werkte. Na de dood van Jan kende de familie wat moeilijkheden: Margriet trouwde en eiste een deel van de erfenis op, en wat later stierf de moeder. Samen met haar broer stapte Anna na de dood van haar moeder in het onderwijs. Toen Maarten echter ook trouwde, moest Anna plaatsmaken en startte ze haar eigen schooltje. Ze bleef lesgeven tot twee jaar voor haar dood in 1575. Het voorgaande deel vertelt echter niets over haar literaire leven. Hoewel ze als vrouw nooit officieel lid van een rederijderskamer kon worden, was ze een volbloed rederijker. Haar bewaard werk bestaat dan ook grotendeels uit refreinen, de dichtsoort bij uitstek bij de rederijders. Tijdens haar leven werden drie afzonderlijke refreinenbundels gedrukt (in 1528, in 1548 en 1567) die alle later nog enige malen herdrukt worden. Ook werden twee handschriften overgeleverd die ook werk van haar hand bevatten. Deze handschriften worden gemakshalve gekenmerkt door de letters A en B. Inhoudelijk bestaan de gedrukte bundels vooral uit woedende aanvallen op Maarten Luther. In de handschriften vinden we ook dergelijke refreinen, maar ook nog refreinen met een ander karakter. Uit deze werken blijkt ook dat Anna nauwe contacten onderhield met de Antwerpse geestelijken. Haar oeuvre sloot thematisch aan bij het traditionele kloostervermaak, waardoor we denken dat veel van haar dichtwerk tot stand moet zijn gekomen onder invloed van de minderbroeders. Een bewijs hiervoor vinden we in enkele acrosticha in haar refreinen die verwijzen naar namen van enkele minderbroeders. Ook buiten Antwerpen was Bijns bekend. Haar eerste bundel werd bijvoorbeeld in 1529 in het Latijn vertaald en Anna staat in de Nederlanden vooral bekend als een bestrijder van Luther in de volkstaal. Uit de beschrijving van haar leven en werk blijkt dan ook dat Anna Bijns een hoogst opmerkelijke figuur was in de zestiende eeuw in Antwerpen en dat ze beschouwd werd als een respectabele dichteres.

De zestiende eeuw wordt op sociaal, politiek, maatschappelijk, economisch en religieus vlak beheerst door de Reformatie. De Reformatie was een hervormingsbeweging van de kerk waarbij de vele verschillende protesten steunden op enkele gemeenschappelijke oriëntatiepunten. Zo werd bijvoorbeeld de Bijbel erkend als de basis van het geloof en werd het gezag van de paus verworpen. Als beginpunt van deze Europese beweging wordt vaak het jaar 1517 genomen. Dat is het jaar waarin Maarten Luther zijn vijfennegentig stellingen op de deur van de slotkapel in Wittenberg spijkt. Op deze manier wou hij kritiek formuleren op de rooms-katholieke Kerk en meer bepaald op de aflatenhandel. Hoewel het niet zijn bedoeling was, lokte hij een hevige discussie uit binnen de Kerk die niet zonder gevolgen bleef. Zijn nieuwe ideeën werden door keizer Karel V in heel Europa verboden, maar ondanks deze maatregelen ontwikkelden zich meerdere reformatische stromingen. Na het Lutheranisme ontstond het anabaptisme of de wederdoperij, dat als centrale kenmerk het verwerpen van de kinderdoop had. Na de val van deze beweging in 1535 blies Menno Simons het anabaptisme nieuw leven in en vormde hij de beweging van de mennonieten. De laatste belangrijke stroming was het calvinisme, dat de nadruk legde op de leer van de predestinatie. Onder invloed van deze stromingen wordt het leven in de loop van de zestiende eeuw steeds turbulenter. In de jaren zeventig nemen de protestanten zelfs de macht van de katholieken over tot aan het ‘einde’ van de Reformatie, dat gekenmerkt wordt door de val van het calvinistische Antwerpen in 1585. De val van de stad had tot gevolg dat de protestantse Noordelijke Nederlanden zich afscheidden van de Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans bewind kwamen te staan.

In dit proces speelde de stad Antwerpen een belangrijke rol. De stad werd in de zestiende eeuw het trefpunt voor de nieuwe ideeën en afwijkende meningsvorming. Dit was vooral te wijten aan de Duitse kooplieden in de stad en het klooster van de Antwerpse augustijnen, dat nauwe contacten onderhield met Duitse orderbroeders. Bij de opkomst van de nieuwe ideeën werden vele gelovigen vervolgd om op deze manier de verspreiding van de nieuwe leer tegen te gaan. Het Antwerpse stadsbestuur probeerde daarentegen doorheen het proces het klimaat in de stad zo gematigd mogelijk te houden. Uiteindelijk haalde ook hier het calvinisme de overhand. De calvinisten namen het politieke en maatschappelijke leven in de stad over tot ze in 1585 viel.

In het laatste deel van deze verhandeling wordt Anna's strijd tegen Luther besproken. Hij vormde namelijk de aanleiding voor haar strijd tegen de ketterij. Luther was volgens Bijns de grote drijfkracht achter de Reformatie. Sterker nog, hij was de grootste ketter die de wereld

ooit voortgebracht had. Haar haat voor Luther is gebaseerd op de leer die hij verkondigt. Deze was namelijk in strijd met de katholieke geloofsleer. Haar vrienden van de Antwerpse minderbroeders steunden haar in haar strijd, maar ze kreeg echter geen steun van het Antwerpse stadsbestuur. Haar protest was in die eeuw dan ook hoogst uitzonderlijk, niet alleen omdat ze een vrouw was, maar ook omdat zo'n vurige stellingname niet gewoon was bij de rederijkers.

Aan de hand van de bespreking van vier refreinen werd vervolgens geprobeerd om meer inzicht te krijgen in de manier waarom Anna de strijd met Luther aangaat en welke argumenten ze hiervoor aanhaalt. De eerste twee besproken refreinen zijn 'gewone' refreinen die we terugvinden in haar gedrukte bundels. Deze gewone refreinen hebben altijd dezelfde opzet en hetzelfde doel: het volk waarschuwen voor de gevaren van Luther en zijn volgelingen. In het eerste refrein dat besproken wordt – het refrein op de strokregel *Noyt argher dan Luther en was ghevonden* – wil ze 'bewijzen' dat Luther de allerergste is door te verwijzen naar andere kettters uit de geschiedenis van het christendom. Ook vinden we bij dit refrein enkele marginale verwijzingen naar de Bijbel terug. Hierbij moet wel de opmerking gemaakt worden dat het niet duidelijk is of deze door Bijns of door een editor toegevoegd zijn. In het tweede refrein met als stokregel *'t sijn eertsche duvels die de menscen quellen* vinden we meer van dergelijke Bijbelverwijzingen terug. Na grondig onderzoek kan men echter tot de conclusie komen, dat Bijbelpassage naar waar verwezen wordt vaak niet overeenstemt met het bijhorende vers uit het refrein, waardoor de analyse bemoeilijkt wordt. De laatste twee refreinen, het refrein van de twee Maartens en de Duivelsbrief, vormen buitenbeentjes in Anna's oeuvre. De aanleiding tot het schrijven van deze refreinen was namelijk ongewoon in vergelijking met de rest van haar werken. Bij het refrein van de twee Maartens haakt Anna in op de realiteit; iets wat ze over het algemeen niet doet. Ze schrijft het ironische refrein naar aanleiding van de brutale rooftocht die Maarten van Rossem in 1542 door het hertogdom Brabant onderneemt. In het refrein wordt deze legerleider vergeleken met Maarten Luther, en vraagt ze zich af welke Maarten de beste van de twee is. Het laatste refrein, de Duivelsbrief, is, zoals gezegd, opnieuw satirisch van opzet, en werd waarschijnlijk geschreven als antwoord op een refrein. In dat briefrefrein maakt ze gebruik van de figuur van de omgekeerde wereld en verwijst ze naar spotmandementen zodat haar brief van de duivel het karakter krijgt van een overheidsdocument.

Over het algemeen kan dus besloten worden dat Anna's strijd er vooral op gericht is het volk in te lichten over de misdaden van Luther. Om haar argumenten te staven, maakt ze gebruik van verschillende soorten verwijzingen, zoals verwijzingen naar andere kettters en

intertekstuele verwijzingen naar de Bijbel. Het statuut van dit laatste type verwijzingen is echter niet geheel duidelijk, aangezien het vers uit het refrein vaak geen logische link legt met de passage uit de Bijbel. Het statuut van dergelijke verwijzingen zou met andere woorden nog verder onderzocht moeten worden. Uit de analyse van twee refreinen kan namelijk niet veel afgeleid worden. Om een duidelijk beeld te krijgen van deze verwijzingen, moeten alle bundels en herdrukken onderzocht worden. Op deze manier zou men dan een antwoord kunnen formuleren op de vraag waar het fout loopt bij deze verwijzingen. Is het fout van Anna Bijns, een fout van de editeur, een zetfout van de drukker of misschien wel een combinatie van verschillende factoren? Of is het helemaal geen fout en hanteert Anna Bijns of de editeur gewoon weg een ander systeem van verwijzen dan we nu gewend zijn? Verder onderzoek zou dit moeten uitwijzen.

6. Bibliografie

6.1 Boeken

- Robert Henri Bautier (uitg.) & Robert Auty (uitg.), *Lexikon des Mittelalters V: Hieramittel bis Lukaniën*. München: Artemis & Winkler, 1991.
- Robert Henri Bautier (uitg.) & Robert Auty (uitg.), *Lexikon des Mittelalters VII: Planudes bis Stadt (Rus')*. München: LexMa Verlag, 1995.
- Robert Henri Bautier (uitg.) & Robert Auty (uitg.), *Lexikon des Mittelalters VIII: Stadt (Byzantisches Reich) bis Werl*. München: LexMA Verlag, 1997.
- Robert Henri Bautier (uitg.) & Robert Auty (uitg.), *Lexikon des Mittelalters IX: Werla bis Zypresse; Anhang*. München: LexMa Verlag, 1998.
- Joannes Theodorus Beelen, *Het Nieuwe Testament onzes Heeren Jezus Christus volgens de Latijnschen tekst der Vulgaat in het Nederduitsch vertaald en in doorlopende anteekeningen uitgelegd. Eerste deel*. Brugge: Karel Beyaert, 1909.
- Joannes Theodorus Beelen, *Het Nieuwe Testament onzes Heeren Jezus Christus volgens de Latijnschen tekst der Vulgaat in het Nederduitsch vertaald en in doorlopende anteekeningen uitgelegd. Tweede deel*. Brugge: Karel Beyaert, 1909.
- Joannes Theodorus Beelen, *Het Nieuwe Testament onzes Heeren Jezus Christus volgens de Latijnschen tekst der Vulgaat in het Nederduitsch vertaald en in doorlopende anteekeningen uitgelegd. Derde deel*. Brugge: Karel Beyaert: 1910.
- *De heilige boeken van het Oude Verbond. Vulgaat en Nederlandsche vertaling met aanteekeningen. Eerste deel*. 's Hertogenbosch: Teulings, 1933.
- *De heilige boeken van het Oude Verbond. Vulgaat en Nederlandsche vertaling met aanteekeningen. Tweede deel*. 's Hertogenbosch: Teulings, 1933.
- *De heilige boeken van het Oude Verbond. Vulgaat en Nederlandsche vertaling met aanteekeningen. Zesde deel*. 's Hertogenbosch: Teulings, 1933.
- Charles de Mooij (red.), *Vastenavond – Carnaval. Feesten van de omgekeerde wereld*. Zwolle: Waanders, 1992.
- J. Gessler, *Een brief uit den hemel*. Leuven, 1936.
- *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 26 delen. Deel 15*. Amsterdam: Elsevier, 1990-1994.
- *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 26 delen. Deel 19*. Amsterdam: Elsevier, 1990-1994.

- *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 26 delen. Deel 21.* Amsterdam: Elsevier, 1990-1994.
  - Walter Kasper (uitg.), *Lexikon für Theologie und Kirche.* Bd. 9. Freiburg im Bressgau: Herder, 2000.
  - Joseph Lortz & Erwin Iserloh, *Beknopte geschiedenis van de Reformatie: oorzaken, verloop, invloed.* Haarlem: Gottmer, 1971.
  - Herman Pleij, *Anna Bijns, Van Antwerpen.* Amsterdam: Bakker, 2011.
  - Herman Pleij, *Het gevleugelde woord: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560.* Amsterdam: Bakker, 2007.
  - Herman Pleij, *'t Is al vrouwenwerk: refrainen.* Amsterdam: Querido, 1987.
  - Herman Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen.* Amsterdam: Meulenhoff, 1983.
  - Lode Roose, *Anna Bijns: een rederijkster uit de hervormingstijd.* Gent: Secretariaat van de Koninklijke Vlaamse Academie, 1963.
  - Maria A. Schenkeveld-van der Dussen, *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Groningen: Nijhoff, 1993.
  - Joris Tulkens, *De verloren droom van Pieter Gillis: historische roman over Antwerpen tussen reformatie en humanisme.* Leuven: Davidsfonds, 2010.
  - Karel van Isacker e.a., *Antwerpen: 12 eeuwen geschiedenis en cultuur.* Antwerpen: Mercatorfonds, 1986.
  - Petrus Van der Meer (red.) e.a., *De katholieke encyclopaedie. Zeventiende deel.* Amsterdam: Van den Vondel, 1953.
  - Petrus Van der Meer (red.) e.a., *De katholieke encyclopaedie. Eenentwintigste deel.* Amsterdam: Van den Vondel, 1954.
  - Bart Vander Schelden, *De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584).* Gent, 2010.
- Beschikbaar in pdf-formaat via
http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/754/RUG01-001457754_2011_0001_AC.pdf [30/11/2012].
- Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis.* Hilversum: Verloren, 2005.
  - Leon Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen: bloei en uitstraling van de metropool in de zestiende eeuw.* Antwerpen: Mercatorfonds, 1973.

6.2 Tijdschriftartikels

- Judith Keßler en Ester Šorm, ‘‘En groet vooral de ketters niet!’ Een argumentatieve analyse van Anna Bijns’ refrein over het venijn van een slang’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal-en Letterkunde* 126 (2010), 121-150.
- Herman Pleij, ‘Anna Bijns als pamflettiste? Het refrein over beide Maartens’, *Spiegel der Letteren* 42 (2000), 187-225.
- Herman Pleij, ‘Een brief van Anna Bijns namens de duivel’ (2009), 3-8.
Dit artikel verscheen in een bundel die speciaal werd opgezet voor digitale publicatie en verscheen dus niet in druk. Te bekijken via:
http://www.dbnl.org/tekst/dijk069math01_01/dijk069math01_01_0002.php [datum]
- Dieuwke van der Poel, ‘Vrouwelijke auteurs in de Middelnederlandse letterkunde. Een verkenning’, *Nederlandse letterkunde* 2 (1997), 208-227.

6.3 Teksteditie

- Anna Bijns, *Schoon ende suverlijc boecxken inhoudende veel ... constige refereinen (Deel I: Tekst)*. Bezorgd en toegelicht door Lode Roose. Leuven: Acco, 1987.
- Anna Bijns, *Schoon ende suverlijc boecxken inhoudende veel ... constige refereinen (Deel II: Commentaar)*. Bezorgd en toegelicht door Lode Roose. Leuven: Acco, 1987.

6.4 Elektronische bronnen

- <http://gtb.inl.nl/> [10/05/2013].
- <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/3397-de-reformatie-in-de-nederlanden.html> [20/10/2012].
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Duitse_Boerenoorlog [9/03/2013].
- [http://nl.wikipedia.org/wiki/Geuzen_\(Tachtigjarige_Oorlog\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Geuzen_(Tachtigjarige_Oorlog)) [10/11/2012].
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Pacificatie_van_Gent [11/03/2013].
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Renaissance> [10/11/2012].
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Septuagint> [22/03/2013].
- <http://users.telenet.be/wim.beelaert/vastenavond/geschiedenis01c.html> [29/09/2012].
- <http://utopia.knoware.nl/users/adosh/luther/luther.html> [5/11/2012].

- <http://www.bijbelarchief.nl/default.asp?id=1395> [1/04/2013].
- http://www.dbnl.org/tekst/will028belg07_01/will028belg07_01_0003.php [22/03/2013].
- http://www.dick.wursten.be/reformatie_nl.htm [20/10/2012].
- <http://www.encyclo.nl/begrip/aflaat> [9/03/2013].
- <http://www.encyclo.nl/begrip/prelaten> [12/03/2013].
- <http://www.encyclo.nl/begrip/prozaroman> [9/03/2013].
- <http://www.encyclo.nl/begrip/Transsubstantiatie> [9/03/2013].
- <http://www.refo500.nl/pages/8/Wat%20is%20de%20Reformatie?.html> [13/10/2012].
- <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=woeker&lang=nn> [9/03/2013].
- <http://www.zh.ref.ch/a-z/zwingli> [6/11/2012].

6.5 Index van afbeeldingen

- Afbeelding 1: *De Cleyne Wolvinne* (<http://foter.com/Stadswoning/> [26/04/2013]).
- Afbeelding 2: Gedenkplaat Anna Bijns (gemaakt door Ellen Struijs [13/05/2013]).
- Afbeelding 3: Titelpagina van de eerste gedrukte bundel (Bijns (I) 1987: 1).
- Afbeelding 4: Slotkapel te Wittenberg
(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wittenberg_Thesentuer_Schlosskirche.JPG [26/04/2013]).
- Afbeelding 5: Kooien aan de St.-Lambertuskerk
(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muenster_Lamberti_Koerbe_6428.jpg [26/04/2013]).
- Afbeelding 6: Maarten Luther (<http://volvens.nl/2012/11/advolvit-maarten-luther/> [26/04/2013]).
- Afbeelding 7: Houtsnede van Luther (Roose 1963: 208-209).
- Afbeelding 8: Maarten van Rossem
(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maarten_van_Rossum.jpg [26/04/2013]).